

WERELDBURGERSCHAP

INTERVIEW

IN GESPREK MET
VOLODYMYR
JERMOLENKO

ACTUALITEIT

OEKRAÏNE
LES OVER
DE OORLOG

BURGERSCHAP

PROJECT
EUROPESE
WAARDEN

LESMATERIAAL

EUROPA
JAAR VOOR
DE JEUGD

In maart 2023 vinden er Provinciale Statenverkiezingen plaats. ProDemos biedt in aanloop naar de verkiezingen gratis educatieve programma's en activiteiten voor het vo en mbo aan. Kies voor een gastles in de klas, organiseer zelf verkiezingen, ga op bezoek bij het provinciehuis of zet de klas online aan het werk.

VERKIEZINGSGASTLES

Tijdens een verkiezingsgastles op school gaat een begeleider van ProDemos op een interactieve manier met de klas aan de slag. Door middel van een rollenspel rondom stikstof leren de leerlingen of studenten hoe de provinciale politiek werkt, waar de provincie over gaat en hoe lastig het kan zijn voor volksvertegenwoordigers om verschillende belangen af te wegen. Ook leren ze hoe ze zelf invloed uit kunnen oefenen in de provincie, zelfs als ze nog geen 18 jaar zijn.

prodemos.nl/verkiezingsgastles

SCHOLIERENVERKIEZINGEN

Al sinds 1994 organiseert ProDemos de Scholierenverkiezingen: dé schaduwverkiezingen voor het vo en mbo. Met de docentenhandleiding richt je samen met je leerlingen of studenten zelf een stembureau in en organiseer je samen de verkiezingen.

Eén dag voor de echte verkiezingsdag verzamelt ProDemos alle uitslagen. Zo weten we hoe onze volksvertegenwoordiging eruit zou zien als scholieren en studenten het in Nederland voor het zeggen hebben. Vaak een goede voorspeller voor trends tijdens de daadwerkelijke verkiezingen!

scholierenverkiezingen.nl

PROVINCIESPEL

Kennismaken met de provincie op de plek waar alles besloten wordt? Speel dan met jouw klas het Provinciespel op het provinciehuis. Studenten bepalen samen hoe hun provincie eruit zou zien als zij de touwtjes in handen hadden. Gaat de klas voor meer streekvervoer? Meer groen? Of misschien een winkelcentrum? Het budget is beperkt, waardoor niet alles een plaats kan krijgen. Tijd dus om samen keuzes te maken. Zo ervaart de klas in twee uur tijd dat overleg, argumentatie, meerderheid en consensus nodig zijn in de politiek.

Vaak zijn er bij het Provinciespel Statenleden aanwezig aan wie de klas vragen mag stellen!

prodemos.nl/provinciespel

Extra leuk:

ProDemos

Huis voor democratie en rechtsstaat

SCHUILEN

'Heb jij je huiswerk af?', vraagt een scholier aan een leeftijdsgenoot. De jongen haalt zijn schouders wat nonchalant op.

De twee adolescenten schakelen over op een ander gespreksonderwerp. Het is een alledaagse en voor jullie herkenbare con-

versatie. Ik ving het gesprekje onlangs op tijdens een bezoek aan Kyiv. De scholieren stonden voor mij op een roltrap die naar beneden ging. Sinds februari 2022 komen de metrostations van de Oekraïense hoofdstad vooral in het nieuws vanwege het gebruik ervan als schuilkelder. Vrijwel dagelijks gaat het luchtalarm in Kyiv af – soms meerdere keren op één dag. Een deel van de inwoners zoekt een veilig heenkomen in een metrostation. Zij wachten op een bericht dat het weer veilig is. In de tussentijd brengen ze hun tijd al kletsend, append, werkend of studierend door of staren ze voor zich uit. Ik zag mensen op een

inklapbaar krukje zitten dat ze, neem ik aan, van huis mee hadden genomen. De aandacht voor deze oorlog ebt in onze media regelmatig wat weg. Een gebeurtenis zoals het neerkomen van raketten op Pools grondgebied zorgt er vervolgens voor dat alle ogen weer op dit deel van Europa gericht zijn. Niet alleen in de media is artikel 5 op dat moment onderwerp van gesprek, ook in schoolkantines speculeren leerlingen over de gevolgen van de raketinslag. Hoe bespreek je deze voortdurende oorlog in de klas? En in hoeverre leg je daarbij het verband met wereldburgerschap? Deze en andere vragen blijven ook de komende tijd relevant.

IVO PERTIJS

hoofdredacteur

i.pertijs@maatschappijenpolitiek.nl

INHOUD

3 REDACTIONEEL	10 LESGEVEN OVER OORLOG	18 GAST IN DE KLAS	26 EUROPEES JAAR VOOR DE JEUGD
4 JOURNALIST OVER OEKRAÏENSE IDENTITEIT	12 WAARDENONDERWIJS BIJ BURGERSCHAP	20 STAATSINRICHTING	28 RECENSIES
7 COLUMN	15 VOX	23 NVLM	30 KIJK- & LUISTERTIPS
8 INTERNATIONALE SAMENWERKING	16 WERELDBURGERSCHAP	24 DE GEWONE MAN	31 TIMMYLAND

04

08

10

20

26

Volodymyr Jermolenko (foto: Lviv Media Forum)

DE DUALE IDENTITEIT VAN OEKRAÏNE

'WE WILLEN DE VICIEUZE CIRKEL VAN CONSTANTE OORLOG DOORBREKEN'

De Oekraïense filosoof, analist en journalist Volodymyr Jermolenko stelde de bundel *Oekraïne: Geschiedenissen en verhalen* samen waarvan de Nederlandse editie onlangs verscheen. M&P belde met de in Oekraïne woonachtige denker en sprak met hem over de oorlog, identiteiten en onderwijs.

IVO PERTIJS

Woorden helpen niet als je over de oorlog wilt praten. Maar tegelijkertijd zijn woorden een noodzaak. Ze zijn een belediging en ze zijn een plicht', schrijft u in de inleiding. Wat bedoelt u hier precies mee?

'Iedere keer als je een verhaal over een gedood kind vertelt of over iemand die vermoord is, zijn er eigenlijk geen woorden voor de beschrijving van de daadwerkelijke pijn. Je krijgt het gevoel dat je binnendringt in het leven van mensen. Geen enkel woord kan deze pijn uitdrukken. Tegelijkertijd is het een plicht om erover te praten. Als al deze gebeurtenissen niet uitgedrukt worden, er geen woorden voor zijn en we de verhalen niet vertellen, dan keert het kwaad terug zoals het zo vaak deed in onze geschiedenis. Daarom heb ik het over deze contradictie waarmee we moeten leven.'

In uw bijdrage over archetypen schrijft u dat de sedentaire en nomadische duale identiteit een van de sleutels is om de Oekraïense cultuur en geschiedenis te begrijpen. Kunt u dat toelichten?

'Oekraïne zit op het grensgebied van nomadische en sedentaire culturen. Een van de symbolen van Oekraïne is de kozak: een vrije strijder, maar op hetzelfde moment een boer. Het is iemand die om zijn plaats geeft en die koestert, maar hij is ook in staat om een vrije strijder op de steppe te zijn, die reist

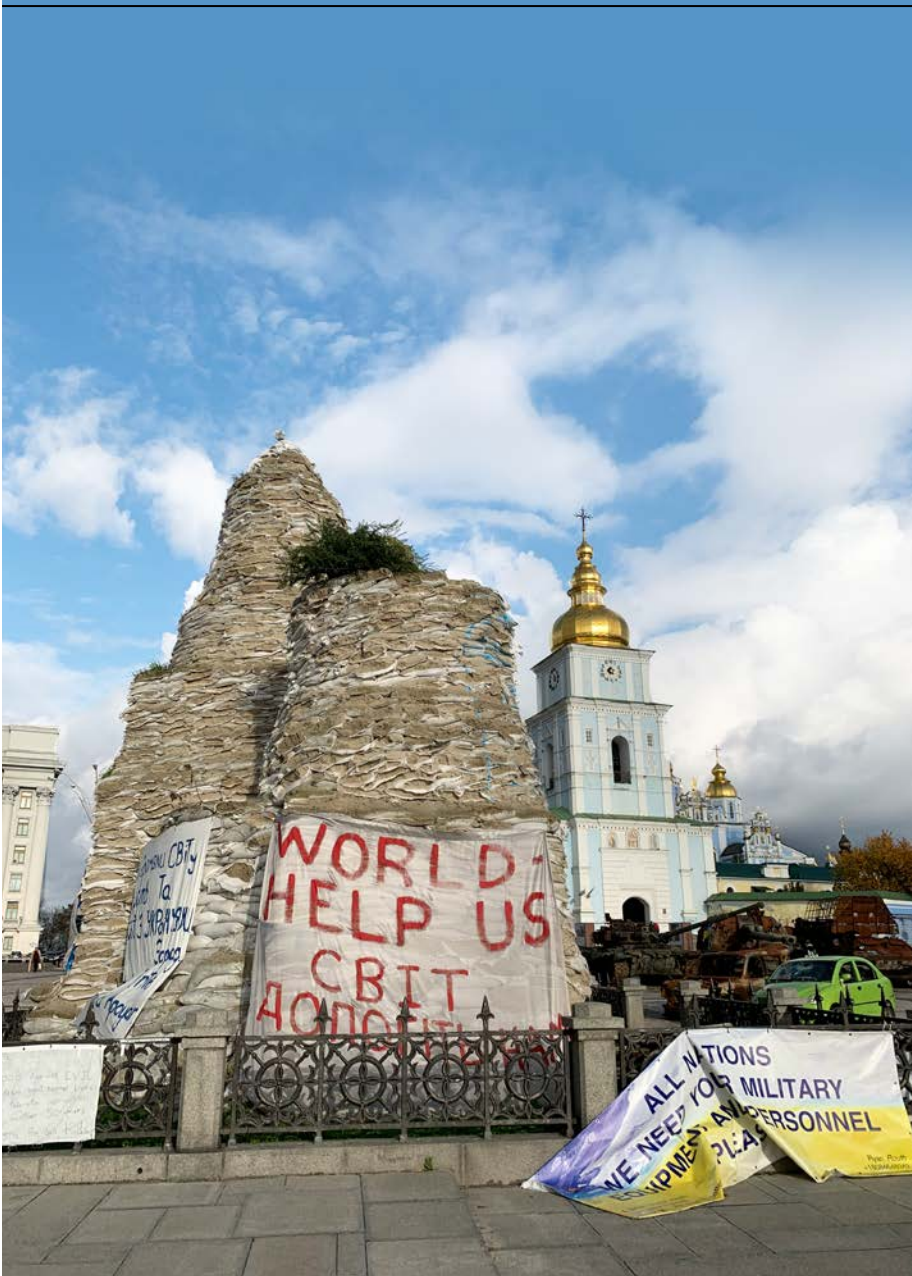
en van locatie verandert. Die plekken koestert hij soms wat minder. Zo komen deze elementen van de Oekraïense cultuur bij elkaar. Ik noem dit het woud en de steppe. Het woud staat voor het idee van diepe wortels en tradities van het land. De steppe staat voor het idee van de oneindige horizon en de mogelijkheid om te reizen. Op een zekere manier definieert dit de Oekraïense identiteit. We zien het ook in deze oorlog: mensen koesteren hun land. Ze willen niet vertrekken, zelfs niet onder zware omstandigheden. Tegelijkertijd veranderen veel mensen van plaats en gaan naar het front, waar ze de oude rol van vrije strijder op zich nemen, van de kozak. Ik denk dat dit het Oekraïense verzet kan verklaren.

Het is uitermate interessant hoe de combinatie van sedentaire en nomadische identiteit in deze oorlog tot uitdrukking komt. Ik denk dat de sedentaire identiteit in de Russische cultuur minder aanwezig

is; Russen zitten meer in het nomadische idee. Dat is hun probleem. Het is de manier waarop ze hun rijk construeerden: een rijk dat altijd uitbreidde. Ze verloren het vermogen om plaatsen te koesteren. Een van de worstelingen die we nu met Rusland op cultureel gebied hebben, is dat we af willen van deze uitbreiding van dat rijk, ook op cultureel gebied. Al die monumenten van Russische generaals, politici en schrijvers in Oekraïense steden waar ze niets mee te maken hebben, zijn uitingen van het nomadische idee.'

In dezelfde bijdrage schrijft u: 'Oekraïne is als land ontstaan op gebieden die zowel een aards paradijs als een hel op aarde konden worden.' Is dat een breed gedeelde gedachte tijdens deze oorlog?

'Oekraïne is zeker een van die plaatsen die een paradijs zouden kunnen zijn. Het land heeft een opmerkenwaardige cultuur en verschillende klimaatzones. We hebben bergen, bossen, steppe, zon, wind, rivieren, zee, een plattelandscultuur en een stedelijke, et cetera. Als je kijkt naar hoe schrijvers het Oekraïense land aan het begin van de negentiende eeuw zagen, dan beschreven ze haast de 'bloedlanden' waar Timothy Snyder het later over had (Snyder schreef een boek met die titel over de geschiedenis van Midden-Europa tussen 1933 en 1945, red.). Adam Mickiewicz (1798-1855) schreef over Oekraïne als het constante strijdtoneel tussen Europa en Azië. Aan de ene kant beschikken we over zwarte aarde waarop alles zo goed groeit. Dit is een waar landbouwparadijs. Maar tege-

Kyiv, oktober 2022 (foto: Ivo Pertijs)

lijkertijd is het een gebied waar culturen en beschavingen botsen. Het is geografisch volledig onbeschermd, en door de eeuwen heen was voor alle nomadische stammen de steppe de route naar Europa. De huidige oorlog is een voortzetting hiervan in de 21ste eeuw. Jullie belangrijkste strijd was die tegen het water, maar de onze is een constant gevecht op een corridor die nomadische culturen gebruikten om het Westen te bereiken. Dat is ons lot. We willen deze vicieuze cirkel van constante oorlog nu doorbreken.'

Midden in het gesprek valt de verbinding door een stroomstoring in Oekraïne uit. Via ingesproken berichten op WhatsApp zetten we het interview in de loop van de dag voort.

Na de bevrijding van Cherson zongen inwoners het volksliedje *Oh, in de weide een rode sneeuwbalstruik*. Ik hoorde het ook tijdens mijn recente bezoek aan Kyiv. Waarom heeft dit lied nu zo'n krachtige betekenis voor Oekraïners?

'Daar zijn verschillende redenen voor. De eerste is dat het een van de populairste Oekraïense volksliedjes is. Ik herinner me dit lied uit mijn kindertijd. De tekst is erg sterk. De sneeuwbalstruik hangt gebogen en ons Oekraïne is verdrietig, maar we zullen de struik weer omhoogtillen, waardoor de vreugde in Oekraïne terugkeert. Het zegt dat het onze collectieve verantwoordelijkheid is om Oekraïne – opnieuw – te regenereren, en dat is een wezenlijk onderdeel van het Oekraïense nationale sentiment. Het is een van leidmotieven van de Oekraïense

geschiedenis, die ik een historie van regeneraties zou willen noemen, een polygenetische geschiedenis.

Met polygenetisch bedoel ik een metafoor uit de negentiende eeuw die inhoudt dat het er in de geschiedenis volledig om gaat om via lijden tot regeneratie te komen, en zo tot een hoge ontwikkeling. Ontwikkeling verloopt niet lineair, die gaat gepaard met lijden, misschien zelfs met wonden en de dood, maar als je omlaaggaat, klim je ook weer op. In de Oekraïense geschiedenis was er zo vaak en zo lang geen staat. Het idee dat als we nu geen staat hebben, we die zullen herwinnen en wederopbouwen, is belangrijk. Het liedje werd een behoorlijke hit nadat rockartiest Andri Chlyvnjoek zich in de eerste dagen van de oorlog aansloot bij het Oekraïense leger en het op het Sofiaplein in Kyiv voor de camera zong. Het filmpje ging viraal. Er kwamen direct andere versies, waaronder een van Pink Floyd.

Ook de herkomst van het lied is interessant. Het was het lied van de Oekraïense Sitsj-schutters, een vrijwilligersbataljon (uit Galicië, West-Oekraïne, red.) in het Habsburgse leger. Op een gegeven ogenblik leidde Vasyl Vysjyvany, Wilhelm von Habsburg, dit bataljon. Hij koos voor de Oekraïense identiteit en zag zichzelf als de mogelijk toekomstige koning van Oekraïne. De naam van het bataljon verwijst naar de Sitsj, een gemeenschap van kozakken in Zaporizja in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Catharina II vernietigde de Sitsj aan het einde van de achttiende eeuw, en dat betekende het einde van de Oekraïense autonomie binnen het Russische Rijk. De herinnering aan de Sitsj was in de negentiende eeuw heel belangrijk. Gedurende de negentiende eeuw werd het nationale idee van Oekraïne enorm onderdrukt door het Russische Rijk en in mindere mate door het Habsburgse Rijk. Aan het begin van de twintigste eeuw leefde het nationale idee op. Dit bataljon maakte daar een belangrijk element van uit.

Het is opmerkelijk dat in Galicië, West-Oekraïne, er aan de Sitsj uit Zaporizja, Oost-Oekraïne, werd gerefereerd. Het bataljon verbond zo verschillende delen van het land met elkaar. Vervolgens ging het lied naar de Oekraïense verzetsbeweging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het lied verbindt dus verschillende periodes uit de Oekraïense geschiedenis en diverse periodes van verzet tegen de Russen en de strijd tegen het Russische Rijk, de Sovjet-Unie en nu het rijk van Poetin.'

Hoe belangrijk is het onderwijs in Oekraïne tijdens deze oorlog?

'Onderwijzers zijn enorm belangrijk. Ik ben zelf universitair docent. Het spreekt voor zich dat onderwijs geven nu extreem moeilijk is, omdat het niet offline kan. We kunnen geen studenten in het auditorium krijgen, die zijn overal verspreid. Ze verblijven in het buitenland of in verschillende steden, waardoor we gedwongen zijn om online les te geven. Daarnaast is er het luchtalarm. Als dat afgaat en er is een groep in het gebouw, dan moet iedereen de schuilkelder in.

Je zou zeggen dat we door de coronacrisis toch geleerd hebben hoe je online les kan geven, maar eigenlijk vond ik online lessen als docent niks. Niettemin konden we enige kennis uitwisselen. Door het uitvallen van de stroom wordt ook dat nu steeds moeilijker; van mijn laatste vier seminars gingen er twee door stroomuitval niet door. Op dat moment ligt ook het internet eruit. Zelfs als je de camera uitzet is de verbinding zo zwak dat lesgeven eigenlijk onmogelijk is.

Tijdens de pandemie had ik al een oplossing. Mijn vrouw en ik begonnen met een podcast. Nu hebben we drie podcasts: een Oekraïense over cultuur, literatuur en filosofie en Engels- en Franstalige over Oekraïne. We delen de podcasts met onze studenten. Ik heb ook een collegeserie opgenomen. Het gaat om opnames van hoge kwaliteit waarvoor ik gebruikmaakte van goede microfoons. Tegen mijn studenten zeg ik: 'Je kan deze colleges luisteren op de momenten die jou goed uitkomen en onder de omstandigheden waar jij voor kiest.' Ik hoop dat het helpt. Ik vraag mijn studenten om vragen voor te bereiden. Soms hebben ze vragen, soms geven ze er niet om of vergeten ze het.

In toenemende mate is dit verwond onderwijs. Het is niet volwaardig. Veel mensen luisteren naar online colleges, podcasts en YouTube. Misschien is het een impuls voor ons, omdat we heel wat online proberen. We begrijpen dat onderwijs voornamelijk om gemeenschapsvorming draait, om het maken van vrienden en om verbindingen aan te gaan, om gemeenschappelijke emoties te hebben. We hebben twee jaar coronavirus en bijna een jaar oorlog achter de rug. Je kan je voorstellen dat er een generatie studenten is die alleen online studeerde. Dat is vreselijk. ♦

STEF

VERANDEREN

Met ons jaarlijkse uitje van de redactie van dit blad waren we te gast in het Tropenmuseum in Amsterdam. Ik was er ongeveer vijftien jaar geleden voor het laatst, en zoals mijn collega-columnist in het vorige nummer al schreef: ook hier was het een en ander uit Amerika overgewaaid.

De rondleiding begon met een blik op de plek waar we stonden. Het museum is gebouwd om ons trotse koloniale verhaal te vertellen. Een gebouw uit 1926, nog geen honderd jaar oud, heeft dus in relatief korte tijd een totaal andere identiteit gekregen. Liep ik daar vijftien jaar geleden als student nog rond met een trotse VOC-mentaliteit, inmiddels heeft dat verhaal dankzij het bewustzijn van nu ook een enorme zwarte bladzijde. Dat verhaal wordt nu in het Tropenmuseum verteld.

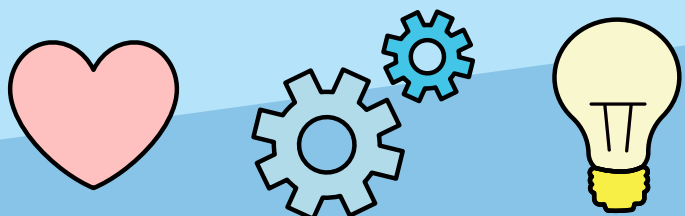
Je kunt je er zelf niet prettig bij voelen, maar in de samenleving van vandaag is ruimte ontstaan voor een ander inzicht in dit onderwerp. Je kunt deze waarheid afdoen als een mening, wellicht zelfs 'politiek-ideologisch geladen' noemen. Ik noem het liever vooruitgang want de kloof van gelijkwaardigheid tussen de diversiteit van mensen wordt hiermee een stukje kleiner – en dan is het altijd de moeite waard.

We sloten het museumbezoek af met een workshop die normaal gesproken door leerlingen wordt gedaan. We moesten nadenken over de wenselijkheid van een uitvinding waarmee je iemands ervaringen levensecht zou kunnen beleven. Ik was direct enthousiast en zie er volop mogelijkheden van. Hoe is het om zwart te zijn in een witte samenleving? Hoe is het om boer te zijn in een door de Randstad gedomineerde bestuurscultuur? Of hoe is het om genderfluïde te zijn en maar door weinig mensen begrepen te worden?

We zouden dan niet alleen professioneel rekening met iemand kunnen houden, maar het ook zo kunnen invoelen dat je er vanuit jezelf rekening mee zou willen houden. Je inleven in de situatie van een ander is binnen de burgerschapscompetenties een belangrijke vaardigheid die we leerlingen ook graag willen aanleren.

Nu gaat die uitvinding er niet komen en moet ik me neerleggen bij dat niet iedereen altijd op elk moment met veranderingen mee kan. Ook al treft het hen niet eens zelf. Soms moeten mensen ook de tijd krijgen om dingen voor zichzelf uit te vogelen. Mooi om te mogen zien dat ze bij het Tropenmuseum deze horde hebben genomen. Misschien is een gebouw ook sneller te veranderen dan de mens. ♦

Stef van der Linden
(maatschappijleer.net)

INTERNATIONALE SAMENWERKINGSVERBANDEN UITLEGGEN AAN DE HAND VAN DE OORLOG

OORLOG IN EUROPA

Waarom is er geen scheidsrechter naar wie iedereen moet luisteren en die deze oorlog kan beëindigen? Dit vragen leerlingen zich nu af. Aan de hand van de oorlog tussen Rusland en Oekraïne heb ik drie grote organisaties (de Europese Unie, de Verenigde Naties en de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie) uitgelegd. Zeer actueel en dus een geboeide klas.

LINDA OONK

Deze postzegel verwijst naar een incident op 24 februari 2022 toen Rusland de Oekraïense verdedigers van het Slangeneiland ocriep om zich over te geven. Die antwoordden met de legendarisch geworden woorden: 'Russisch oorlogsschip, sodemieter opl' (afbeelding: Wikimedia Commons).

Toen op 24 februari 2022 de oorlog begon, waren de leerlingen in mijn klas erg onrustig. Een oorlog zo dichtbij, daar moest over worden gesproken. Eerst maar eens beginnen met een korte uitleg van de Russische revolutie naar de communistische Unie van Socialistische Sovjetrepublieken (USSR) die na de val van de Berlijnse Muur implodeerde. Weg groot rijk. Wat overbleef waren losse staten die moesten proberen een welvarende rechtsstaat te worden.

GEVOLGEN DICT BIJ HUIS

Bij dergelijk complexe problemen kunnen verschillende invalshoeken worden gekozen. Dichtbij en direct merkbaar waren de onrustige beurzen met enorme prijsstijgingen. Bij de pomp en in de supermarkt werden de prijzen zichtbaar hoger, met als gevolg de toename van sociaal-economische verschillen in Nederland. Belangrijk is opeens wie in een geïsoleerd huis woont en wie niet.

Door druk van de media kwam er steun vanuit de overheid. Ook de afhankelijkheid van Rusland dat steeds minder gas en olie aan Europa levert, werd zichtbaar: hoe dichtbij Rusland, hoe meer Russisch gas. Het beleid van de overheid om zo snel mogelijk de gasvoorraad voor deze winter te vullen leidde tot verdere prijsstijgingen; overheidsbeslissingen die vanwege de snelheid van handelen onbedoelde neveneffecten hadden. Positief in dit alles is de urgentie om minder fossiele brandstoffen te gebruiken en dat is weer goed voor het milieu. Ook de vergaande samenwerking in Europa zorgt voor eenheid en machtoverdracht naar de supranationale organisatie – een mooi moment om de werking van de Europese Unie uit te leggen.

GRAAN

Een compleet ander probleem is de graancrisis: hoe een lokale oorlog wereldwijde effecten kan hebben. Doordat de havens in Oekraïne onder vuur lagen, kon er geen graan naar onder andere Afrika

worden geëxporteerd. Samen met de Verenigde Naties en met hulp van Turkije werd er een overkomst tussen Rusland en Oekraïne gesloten. De Verenigde Naties hebben een uitgebreid organogram, waarvan de Veiligheidsraad slechts een onderdeel is. Het vetorecht zorgt ervoor dat de Veiligheidsraad niet daadkrachtig kan optreden. De Verenigde Naties kennen nog tal van andere onderdelen die onder andere over voedsel en gezondheid gaan. Voor leerlingen is het goed om dat uitgelegd te krijgen.

KERNWAPENS

Kernwapens zijn opeens weer dichtbij en reëel. Bij geschiedenis leren leerlingen over de Koude Oorlog, met de Cubacrisis als spannendste moment. Mijn ervaring is dat leerlingen die spanning maar moeilijk kunnen voelen. Wel hebben ze beeld van de bommen op Japan in 1945. Inmiddels zijn er weer actuele filmpjes hierover op YouTube te vinden. Het is wel raadzaam even een inschatting te maken of leerlingen hierdoor meer gerustgesteld worden of

(DES)INFORMATIE OF PROPAGANDA?

Bij elke oorlog is het lastig om betrouwbare informatie te vergaren. Met gevaar voor eigen leven zetten oorlogsjournalisten zich in om dit zo goed mogelijk te doen. Op YouTube is een filmpje online van een oorlogsjournalist van *NU.nl* (www.youtube.com/watch?v=mAl7gTiMtpQ), maar ook TikTok speelt, vanwege de laagdrempeligheid, een belangrijke rol. Zo worden burgers de belangrijkste informatiebron. Een kijktip hierover is: <https://nos.nl/collectie/13888/artikel/2420586-hoe-tiktokeken-cruciale-rol-speelt-in-oekraïne>. Leerlingen kunnen zich de coronaquarantaine nog levendig voorstellen. Dat was de tijd van de opkomst van TikTok. Goed voor hen om te zien dat TikTok ook voor het serieuze werk kan worden ingezet.

Oorlog en propaganda horen ook bij elkaar. De 'Z' die de Russen op allerlei tanks hadden staan, zorgde voor een sterk eenheidsgevoel bij de Russen (zie ook: www.youtube.com/watch?v=4L77Qg53Rjw) en ook de postzegels van Oekraïne zorgden voor verbroedering. Die waarop een Oekraïense militair een middelvinger toont aan een Russisch oorlogsschip is het meest opvallend; een opsteker voor de moraal van de Oekraïners.

Inmiddels is er een organisatie opgericht die allerlei socialemidiacontent probeert te managen. Deze organisatie heet de North Atlantic Fellas Organisation (NAFO) – met een knipoo naar de naam NAVO. Met memes en filmpjes worden Oekraïners als helden afgebeeld en de Russen bespot. Ook wordt er geld voor de strijd ingezameld. Net als de NAVO gebruikt ook de NAFO Artikel 5, maar nu wanneer de Russen nepnieuws verspreiden. #NAFOArticle5. Dit past bij de moderne vorm van oorlogspropaganda, want een oorlog win je niet alleen op het slagveld, maar juist bij het moreel van de strijders. Veel leerlingen weten niet wat Artikel 5 van het NAVO-verdrag inhoudt. Laat ze daarnaast ook eens nadenken over de gevolgen van toetreding van Zweden en Finland tot het Noord-Atlantisch bondgenootschap. Brengt dat de vrede een stukje dichterbij of juist verder weg?

juist niet. Niet alleen doceren maar ook doseren. En hebben wij in de Europese Unie ook eigen kernwapens? Ja. En gaan we die gebruiken? Ik verwacht het niet.

POETIN

Berechting van de Russische president Vladimir Poetin wordt erg lastig, want daarvoor moet hij eerst worden gearresteerd. Als zittend staatshoofd is hij immuun voor buitenlandse gerechtshoven. Het in Den Haag gevestigde Internationaal Gerechtshof (onderdeel van de Verenigde Naties) heeft geëist dat Rusland onmiddellijk alle militaire activiteiten in Oekraïne staakt, maar hoewel de uitspraak bindend is zijn er geen gevolgen verbonden aan het niet-uitvoeren hiervan.

Daarnaast is er ook een Internationaal Strafhof (ook in Den Haag, maar een onafhankelijk orgaan dat met de Verenigde Naties samenwerkt) dat natuurlijke personen vervolgt die van genocide, misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdrijven worden verdacht. Dit

strafhof doet al wel onderzoek naar misdaden, maar wordt niet door Rusland erkend. De kans dat Poetin vervolgd gaat worden is dus heel klein.

CONCLUSIE

Een scheidsrechter die beslist over de uitkomst van de oorlog hebben we niet. Wel een aantal internationale organisaties zoals hiervoor genoemd. De effectiviteit daarvan is wisselend. Leerlingen in mijn klas hebben nu wel inzicht hierin.

Voor onze bescherming leunden wij altijd sterk op de Verenigde Staten, maar kunnen we ons eigen continent nu beschermen? In elk geval krijgt het *Project Europa* vleugels.

Op de *M&P*-website (www.maatschappijenpolitiek.nl) staat het lesmateriaal dat ik voor mijn lessen heb gebruikt. Ten tijde van het schrijven van dit artikel is de oorlog nog gaande, al lijkt Poetin zijn troepen terug te trekken. Laten we hopen dat 2023 een opbouwend jaar gaat worden, waarin de wereld, net zoals na de Cubacrisis, weer enigszins kan ademen. ♦

DILEMMA 1

In Nederland is sprake van een asielcrisis. Naast capaciteitsproblemen ontbreekt de doorstroom vanwege het huizen tekort. Vraag leerlingen wie dat ene leegstaande huis in de straat moet krijgen toegewezen: de asielzoeker die vlucht voor vervolging, de Oekraïner die vlucht voor de oorlog van Poetin, de buitenlandse arbeider die nodig is in de zorg of de Nederlandse starter van 25 jaar die nu uiteindelijk het huis uit wil?

DILEMMA 2

Toen de Russen met hun 'speciale militaire operatie' Oekraïne binnenvielen, mochten de vrouwen en kinderen het land uit, maar de mannen van 18 tot 60 jaar moesten blijven om te vechten. Toen Rusland de mobilisatie afkondigde, vluchtten veel Russen het land uit. Nederland verleent wel asiel, een aantal andere landen niet. Kortom: verdeeldheid in Europa. Tijd voor een discussie hierover in de klas.

Oekraïne in de klas:
Oekraïense soldaat schrijft
'Ik houd van Oekraïne'
op een schoolbord
(foto: Wikimedia Commons)

FLEXIBILITEIT EN KUNDE GEVRAAGD

Is lesgeven over de oorlog in Oekraïne wat betreft de lesstof voor vmbo-basis-kader wel mogelijk?
Welke handvatten bieden methoden in het vmbo-basis-kaderonderwijs?

LISELOT WHITFIELD-KRATER

De onrust en onzekerheid is voelbaar in het klaslokaal nu het Europees grondgebied wordt aangevallen. Tegelijkertijd wekt deze oorlog ook veel onbegrip op over de vraag waarom deze oorlog 'belangrijker' lijkt dan oorlogen in Syrië en de overname van Afghanistan door de Taliban.

De leerlingen krioelden om mij heen, net als mijn collega's die mij de vraag stelden hoe dit uit te leggen aan onze leerlingen. Gekluisterd aan de buis en zoekende naar een manier om deze overvloed aan informatie en desinformatie te kunnen vertalen naar de leefwereld van mijn leerlingen, wist ik al snel dat dit onderwerp zo allesomvattend zou zijn dat ik bij het begin zou moeten beginnen. De internationale betrekkingen spelen hierbij de grootste rol, maar welke hiervan worden in mijn lesmethoden genoemd en beschreven en welke zou ik bij dit grote geheel kunnen laten aansluiten? Is het wel mogelijk om als docent op een vmbo-

basis-kaderschool de leerlingen echt te laten begrijpen wat er nu daadwerkelijk aan de hand is en welke rol Nederland hierin speelt?

**'JUF, MOET MIJN BROER
NU NAAR OEKRAÏNE
OM TE VECHTEN
TEGEN DE RUSSEN?'**

LESBRIEF

Tijdens mijn zoektocht naar een passende werkvorm om in de klas het conflict bespreekbaar te maken, attendeerde mijn collega van de sectie Mens en Maatschappij mij op een lesbrief van de Universiteit Utrecht, die 'ter ondersteuning van docenten in het primair, voortgezet

en middelbaarberoepsonderwijs' is bedoeld. Deze lesbrief geeft handvatten om de oorlog in de klas te bespreken, rekening houdend met het niveau en met emoties, vragen en meningen die over dit onderwerp bij de leerlingen spelen.

Zeer dankbaar heb ik in mijn lessen aan de eerste en derde klas gebruikgemaakt van *Werkvorm 1: Veiligheid in Oekraïne en Nederland* omdat deze met name geschikt is voor mijn doelgroep. Stapsgewijs en met behulp van duidelijke video's van het *Jeugdjournaal* kreeg ik hierdoor als docent handvatten om het conflict bespreekbaar te maken en uit te leggen. De leerlingen waren na de les zichtbaar gerustgesteld en de hoogopgelopen emoties en vele vragen heb ik hierdoor kunnen laten zakken en beantwoorden. Heel erg fijn!

Maar wat als een dergelijke lesbrief niet was gemaakt? Hoe doe je dit dan als vmbo-basis-kaderdocent? Wat is er over internationale betrekkingen te vinden in de methode die ik in de eerste en tweede klassen voor mens en maatschappij en in de derde klassen voor maatschappijleer gebruik?

ONDERBOUW

Voor het vak Mens en Maatschappij maak ik op mijn school gebruik van de methode Plein M BK. Voor het eerste jaar is er niets te vinden over de internationale betrekkingen zoals wij deze nu kennen. De opbouw van het boek eindigt met de Franse en Bataafse Revolutie en hoe vorsten hierin hun macht verloren, gekoppeld aan de rechten en plichten van burgers heden ten dage. Pas in het tweede leerjaar komt in hoofdstuk vier het onderwerp 'Internationale samenwerking' aan de orde, waarin het ontstaan van de Europese samenwerking en de totstandkoming van de hedendaagse Europese Unie wordt doorlopen; dit naar aanleiding van de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Het deel van de Verenigde Naties (VN) wordt gekoppeld aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en Amnesty International. Hoofdstuk vijf gaat verder met de Koude Oorlog en hier worden onder het kopje 'Groeiende tegenstellingen' de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) en het Warschaupact genoemd, met de uitleg over het doel van deze organisaties. De keuze voor de vernieuwde opbouw van deze methode is naar mijn mening goed doordacht en er worden duidelijke verbanden gelegd tussen de kennis van de geschiedenis en kennis over de huidige maatschappij. Idealiter is dit een mooie opbouw van het verhaal dat je de leerlingen wilt meegeven en leren én raakt de methode verbanden die er tussen ontwikkelingen zijn. Na twee jaar mens en maatschappij heeft de leerling een volledig beeld meegekregen van de historische ontwikkelingen en hoe deze in de huidige maatschappij nog steeds zichtbaar en voelbaar zijn: een mooie stap naar het vak maatschappijleer in de derde klas.

De inval van Rusland in Oekraïne daar-entegen kwam op een moment dat mijn brugklassen nog bezig waren in de methode van het eerste jaar waardoor de voorkennis wat betreft internationale betrekkingen nog rond het Romeinse Rijk lag. Mijn tweede klassen waren al wat dichter in de buurt van het leren van deze voorkennis want we begonnen net aan het thema over de Eerste en Tweede Wereldoorlog: 'Als jullie de situatie op dit moment willen begrijpen, laat mij jullie dan meenemen in het verhaal waarmee het allemaal begon'. Hierin had ik als docent dus het geluk dat ik deze lesstof aan de actualiteit kon koppelen.

VEILIGHEIDSRAAD

Van leerlingen kreeg ik de afgelopen vijf jaar al meerdere keren de vraag waarom

er niet in Syrië wordt ingegrepen of bij het conflict tussen Israël en Palestina. Omdat de Verenigde Naties wel in de lesstof worden genoemd heb ik de leerlingen hierbij vaak een aantekening laten opschrijven over de werking van de VN-Veiligheidsraad, aangezien dit orgaan ook invloed heeft op de veroordeling van oorlogen die door bepaalde landen zijn aangegaan. Het vetorecht, gekoppeld aan de kennis die de leerlingen over de Eerste, Tweede Wereldoorlog en Koude Oorlog hebben opgedaan, breng ik hierbij over waarbij het dilemma van de Veiligheidsraad en het vetorecht zichtbaar wordt gemaakt.

'WAAROM HANGEN ER OPEENS OVERAL OEKRAÏENSE VLAGGEN EN IS ER GEEN SYRISCHE VLAG TE BEKENNEN? DAAR IS HET OOK NOG STEEDS OORLOG HOOR!'

In het geval van het huidige conflict ligt de nadruk voor mijn leerlingen als het gaat om internationale betrekkingen vooral op de NAVO en minder op de Verenigde Naties en de Veiligheidsraad. Als docent mis je hierbij dus de handvatten in de methode om een dergelijk heden-

daags conflict goed en duidelijk te kunnen overbrengen zonder dat de leerling in de hoeveelheid begrippen en werkingen van instituties verdrinkt.

DERDE JAAR

Voor het vak maatschappijleer maak ik gebruik van de methode *Thema's Maatschappijleer VMBO BK* van Essener. In het thema Politiek wordt in een paragraaf 'Politiek over de grens' de Europese Unie met haar voor- en nadelen besproken alsook het doel van de Verenigde Naties. Op mijn school maak ik alleen gebruik van de bk-methode maar heb ook even de kgt-methode bekeken, met op bladzijde 73 de titel: 'Europese Unie, VN en NAVO'. Aangezien deze methode jaarlijks wordt aangepast om de inhoud zo actueel mogelijk te houden, is het begrip NAVO gekoppeld aan de vraag waarom Finland wel of geen lid van de NAVO zou moeten worden. Dit naar aanleiding van het conflict in Oekraïne. Nergens is uitleg te vinden over wat de NAVO inhoudt en over de voor- of nadelen van een lidmaatschap van het bondgenootschap. Het is dus aan de docent om dit uit te leggen.

Kortom: meegaan in de ontwikkelingen en gevolgen van de internationale betrekkingen vergt flexibiliteit en kunde van de docent als deze lesgeeft aan een vmbo-basis-kadergroep. ♦

Liselot Whitfield-Kraster is docent maatschappijleer, Mens & Maatschappij en burgerschap en verbonden aan het Cburg College in Amsterdam.

LITERATUUR

- George Rinkel, *Thema's Maatschappijleer VMBO BK*, Uitgeverij Essener, Wormerveer, 2022
- George Rinkel, *Thema's Maatschappijleer VMBO KGT*, Uitgeverij Essener, Wormerveer, 2022
- Henk Botter, *Plein M Mens en Maatschappij Leerwerkboek 1A 1B*, Noordhoff Uitgevers, Groningen/Utrecht, 2021
- Henk Botter, *Plein M Mens en Maatschappij Leerwerkboek 2A 2B*, Noordhoff Uitgevers, Groningen/Utrecht, 2022
- Universiteit Utrecht, *Lesbrief naar aanleiding van de Russische invasie in Oekraïne*, 27 februari 2022, opgehaald van www.uu.nl/sites/default/files/Lesbrief%20Oekraïne%2027-02-2022_DEF.pdf

WAARDENONDERWIJS BIJ BURGERSCHAP,
MAATSCHAPPIJLEER, MAATSCHAPPIJKUNDE EN MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN

www.atlasofeuropeanvalues.eu

GEMEENSCHAPPELIJKE EUROPESE WAARDEN?

Het project *European Values in Education* (EVALUE) biedt de mogelijkheid om in lessen maatschappijleer en burgerschap aandacht aan waardenonderwijs te besteden en onderzoeksvaardigheden aan te leren.

HAY JANSSEN

De ontwikkelde *tools*, onderwijsmaterialen en voorbeeldlessen van het project *European Values in Education* bieden met name handvatten voor waardenverheldering en waardencommunicatie. Daarnaast zijn de *tools* en voorbeeldlessen geschikt voor de ontwikkeling van een onderzoekende houding en het aanleren van onderzoeksvaardigheden. In dit artikel wordt nader ingegaan op de achtergrond van het EVALUE-project en worden de mogelijkheden beschreven die de ontwikkelde *tools*, onderwijsmaterialen en voorbeeldlessen bieden voor waardenonderwijs en onderzoeksvaardigheden.

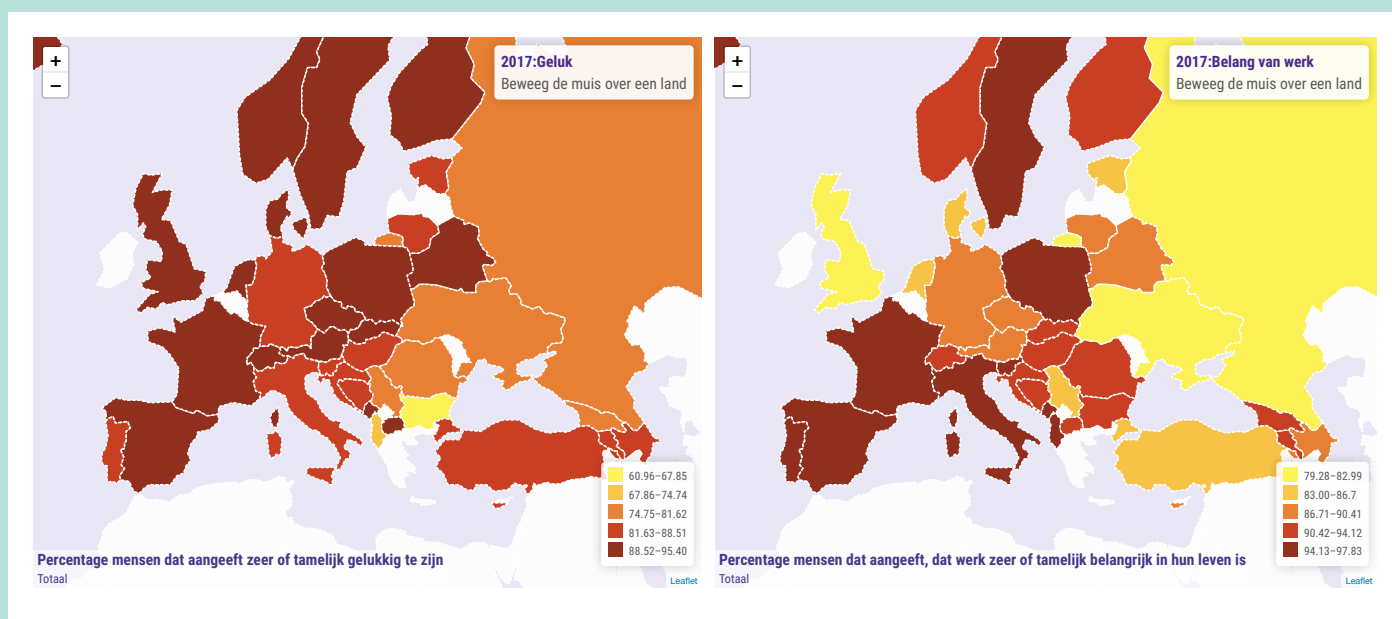
ACHTERGROND

Toen in 1979 de eerste rechtstreekse verkiezingen voor het Europese Parlement werden gehouden konden miljoenen Europese burgers hun stem uitbrengen. Het was een verdere stap in de economische en politieke eenwording van Europa. Tegelijkertijd vroegen wetenschappers zich af of Europeanen gemeenschappelijke waarden hadden, of deze waarden veranderden en wat gevolgen voor een Europese eenheid waren. Op zoek naar een antwoord op deze vragen is in 1981 een groot onderzoek gestart. Dit initiatief groeide uit tot de *European*

Values Study (EVS), een langlopend grootschalig internationaal onderzoek naar waarden.

De *European Values Study* geeft inzicht in de ideeën, overtuigingen, voorkeuren, houdingen, waarden en meningen van burgers in heel Europa. Hoe denken Europeanen over onderwerpen als gezin, werk, milieu, levensbeschouwing, politiek en samenleving, religie en moraal en identiteit? Omdat in 1990, 1999, 2008 en 2017 opnieuw onderzoek is gedaan, is het mogelijk om veranderingen in het denken van Europeanen te zien.

Vanaf 2020 hebben docenten en onderzoekers van Fontys lerarenopleiding Tilburg en Tilburg University, Katholieke Universiteit Leuven (België), EGE University Izmir (Turkije), University Matej Bel Banská Bystrica (Slowakije) en Eurogeo gewerkt aan het Erasmusproject EVALUE. EVALUE vertaalt de data van de *European Values Study* naar *tools* en lesmateriaal en brengt die samen op een website voor vrij gebruik en raadpleging in acht talen (Catalaans, Duits, Engels, Frans, Nederlands, Slowaaks, Spaans en Turks). Ook is de meest recente *Atlas of European Values* als pdf-bestand via de website gratis te downloaden: www.atlasofeuropeanvalues.eu. De website kent drie onderdelen (kaarten, klas en materialen) die hier achtereenvolgens worden toegelicht.

Figuur 1 | Geluk en het belang van werk in 2017

KAARTEN

De kaarten die via de website zijn te raadplegen, geven een beeld van hoe inwoners in de verschillende landen denken over thema's als democratie, werk, religie en milieu. Met behulp van een zoekregister kunnen de verschillende thema's eenvoudig worden geraadpleegd. De kaarten kunnen verder worden uitgesplitst naar respondentgroepen (bijvoorbeeld ouderen/jongeren, hogere/lagere inkomensgroepen) en naar contextdata (bijvoorbeeld werkloosheid, BNP/inwoner). Hierdoor wordt het mogelijk om niet alleen landen onderling te vergelijken, maar ook te zien hoe verschillende groepen in die landen denken. Er zijn kaarten opgenomen die de data van 1981, 1990, 1999, 2008 en 2017 weergeven; hierdoor wordt het mogelijk om ontwikkelingen en veranderingen in het denken te zien. Naast de gegevens van de *European Values Study* worden ook gegevens van de *European Social Survey* (ESS) en de *World Values Survey* (WVS) gebruikt, waardoor het soms ook mogelijk is om gegevens op wereldschaal te vergelijken.

KLAS

Gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek en theorieën zijn waardendimensies gedefinieerd: verklaringen waarom mensen bepaalde waarden hebben en waarom deze waarden tussen respondentgroepen en/of landen verschillen. Voorbeelden van twee verschillende waardendimensies zijn kosmopolitisme en het ervaren van etnische dreiging.

In het onderdeel *Klas* van de website kunnen telkens twee waardendimensies worden afgezet in een scatterplot-diagram (spreidingsgrafiek). Deze scatterplot-diagrammen bieden de mogelijkheid om de waardendimensies van landen en/of respondentgroepen te verkennen en vergelijken (zie figuur Scatterplot-diagram op de volgende pagina).

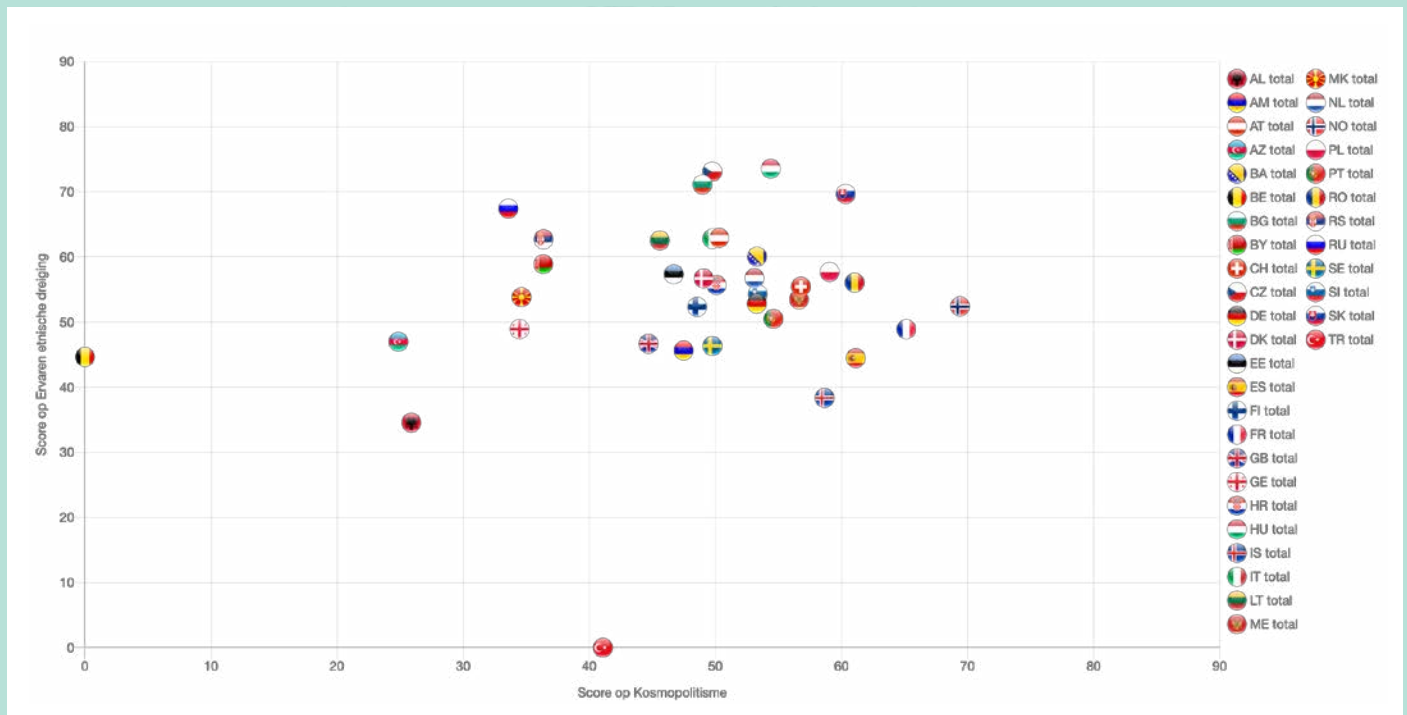
In het onderdeel *Klas* is het ook mogelijk om een digitaal klaslokaal aan te maken waarin leerlingen de vragen met betrekking

tot de verschillende waardendimensies uit de *European Values Study* zelf kunnen beantwoorden. Op die manier wordt een anoniem scatterplot-diagram van de klas gemaakt. De leerlingen zien het gemiddelde van de klas en de positie van de medeleerlingen. Deze kunnen zij weer vergelijken met landen en/of respondentgroepen. Ook kunnen twee of meerdere klassen met elkaar worden vergeleken.

MATERIALEN

Bij het onderdeel *Materialen* zijn vier items te vinden:

1. Voorbeeld van lesmaterialen voor de thema's democratie, solidariteit, tolerantie, milieu en migratie. De specifiek voor Nederland ontwikkelde materialen zijn te vinden in de Nederlandse sectie. In de Engelse sectie zijn de lesmaterialen van alle deelnemende landen te vinden. Er zijn drie manieren om lesmaterialen te kiezen: vanuit het schoolvak (bijvoorbeeld maatschappijleer), vanuit een onderwerp (bijvoorbeeld tolerantie) en vanuit vaardigheden en houdingen (bijvoorbeeld kritisch denken en actief burgerschap). De lesmaterialen zijn ontwikkeld in samenwerking met docenten op middelbare scholen en mbo-opleidingen, zodat het materiaal past bij de lessen die zij geven en het materiaal dat zij anders inzetten. Alle materialen werden getest, geëvalueerd en verbeterd.
2. Theoretische achtergrondinformatie over de waardendimensies met betrekking tot democratie, solidariteit, tolerantie, milieu en migratie. Deze achtergrondinformatie biedt verklaringen voor waarom mensen bepaalde waarden hebben en waarom deze waarden tussen respondentgroepen en/of landen verschillen. Er is een uitgebreide wetenschappelijke versie en een kortere versie die wellicht geschikter is voor gebruik in de les.
3. Een leerplankader dat handvatten geeft om lessen met de kaarten en data van de website vorm te geven.
4. Instructievideo's en handleidingen bij de website.

Figuur 2 | Scatterplot-diagram van de waardendimensies kosmopolitisme (x-as) en de ervaren etnische dreiging (y-as)

EVALUE IN DE LES

Over vrijwel alle thema's, domeinen, concepten en contexten van burgerschap, maatschappijleer en maatschappijwetenschappen zijn data verzameld in het kader van de *European Values Study*; data die naar de *tools* en onderwijsmaterialen op de website zijn vertaald.

De *tools* en onderwijsmaterialen maken het bijvoorbeeld mogelijk om controversiële onderwerpen en kwesties waarbij waarden een rol spelen in de klas bespreekbaar te maken. In het kader van nepnieuws en *alternative facts* bieden de gegevens op de website een betrouwbare basis om actuele vraagstukken te bespreken. Nog belangrijker dan de feiten, zijn de verklaringen in de vorm van dimensies. Hier gaat het om conceptuele kennis, en in samenspel met de feiten (bijvoorbeeld gegevens in kaarten en scatterplot-diagrammen) kan systematische kennis worden ontwikkeld. Met andere woorden: de verklaringen kunnen ook worden toegepast om andere contexten te begrijpen. De materialen kunnen docenten helpen om in de klas aan deze kwesties te werken. Meer concreet beoogt het project het inzicht van mensen in verschillende individuele perspectieven op controversiële kwesties te vergroten en Europees burgerschap en participatie te bevorderen.

Wat de gegevens van de website en in de atlas niet kunnen, is aangeven of iets 'goed' of 'slecht' is. Dat moet juist onderdeel zijn van de waardeneducatie in de klas. Hier moeten leerlingen leren

op welke wijze zij hun eigen standpunten kunnen verwoorden, naar anderen kunnen luisteren en hoe zij tot een goede en volledige argumentatie kunnen komen. Via het lesmateriaal worden tal van werkvormen aangeboden om het gesprek te bevorderen en tot diepgang te komen. Aan het einde van elke leeractiviteit of les(senserie) is een terugblik en reflectiemoment essentieel. In het ontwikkelde lesmateriaal wordt hier expliciet aandacht aan besteed.

ONDERZOEKSVAARDIGHEDEN

Naast waardeneducatie biedt EVALUE mogelijkheden om een onderzoekende houding en onderzoeksvaardigheden aan te leren. De kaarten en de klasoptie kunnen worden gebruikt voor het aanleren van en oefenen met het opstellen van een conceptueel kader, het formuleren en testen van hypothesen, het onderscheid tussen correlatie en causaliteit en het operationaliseren van concepten. In het hiervoor in samenwerking met Seneca ontwikkelde lesmateriaal zijn voorbeelden te vinden van zowel inductieve als deductieve manieren om met behulp van de website onderzoeksvaardigheden aan te leren. ♦

Hay Janssen is docent en coördinator van de lerarenopleiding maatschappijleer aan Fontys Lerarenopleiding Tilburg.

vox populi

Wat vind je ervan dat Nederland naar het WK in Qatar gaat?

LEERLINGEN VAN DE 5^E KLAS IGNATIUS GYMNASIUM AMSTERDAMN

BAS BANNING

FINN (16)

ALS IK KAARTJES ZOU KRIJGEN ZOU IK WEL GAAN

'Ik vind dat wel jammer, maar Nederland zelf kan er niet veel aan doen. Dat ligt bij de FIFA, die moet bestraft worden. Het voetbalteam mag er gewoon heen. Zij komen er niet om zich met politiek te bemoeien. Het is niet de taak van de spelers om zich daarover te uiten. Ik vind het een beetje vreemd dat Nederlandse supporters betaald worden door Qatar. Dat is gewoon propaganda. Dat is gewoon onacceptabel. Maar als ik kaartjes zou krijgen, dan zou ik wel gaan.'

LIZZY (16)

GEEN NEDERLANDSE SUPPORTERS

'Ik weet dat de mensenrechten daar minder zijn. Ik vind dat het voetbalteam er wel naartoe mag gaan. Maar geen Nederlandse supporters. Als de koning gaat, dan lijkt het net of ze het wel eens zijn met de mensenrechtensituatie daar. Ik vind het heel raar dat mensen kaartjes krijgen om positief te doen. Dat is eigenlijk een beetje liegen, dan maak je het heel anders dan het is. Als ik het op tv zie, dan ga ik wel kijken.'

ORI (16)

HET IS ALLEMAAL EEN CORRUPT BENDE

'Eigenlijk vind ik het niet kunnen. Het is allemaal een corrupte bende. Toch ga ik kijken, omdat ik een liefhebber ben van het voetbal. De Nederlandse koning en de ministers moeten daar niet naartoe gaan, want zij vertegenwoordigen Nederland. Dan geven ze een slecht signaal af aan de buitenwereld. Maar als ik gratis kaartjes zou krijgen om filmpjes te maken, dan zou ik dat wel doen. Gratis naar een voetbalwedstrijd gaan, daar zeg ik geen nee tegen.'

FIEN (16)

MISSCHIEN HADDEN ZE NIET MOETEN GAAN

'Ik heb er nog niet veel over gelezen. Het is minder goed dat het daar wordt gehouden. Misschien hadden ze niet moeten gaan, om een signaal te geven dat ze hier tegen zijn. De koning moet niet gaan, want je moet wel een mening uitstralen dat je het niet support. Ik vind het niet goed dat mensen tickets krijgen om alleen maar positieve filmpjes te maken. Dat laat al zien hoe het daar gaat. Ik denk wel dat ik het WK ga volgen, maar alleen voor het voetbal.'

DENKBEELDEN VAN VO-DOCENTEN OVER WERELDBURGERSCHAPSONDERWIJS

DE WERELD IN DE KLAS

Globalisering, technologische ontwikkelingen, migratie, klimaatveranderingen en internationale crisissen hebben geleid tot een verschuiving in ons denken over burgerschap. Burgerschap heeft niet langer primair betrekking op de status van inwoners in een land, maar gaat ook over onze deelname aan een of meerdere politieke gemeenschappen en onze identificatie met deze gemeenschappen. In dit kader wordt bijvoorbeeld gesproken over Europees burgerschap en wereldburgerschap.

LEONIE VISSER & ISOLDE DE GROOT

Wereldburgerschap gaat uit van het idee dat wij vanwege onze menselijke conditie verbonden zijn met mensen elders op de wereld.¹ Wereldburgerschap gaat er tevens vanuit dat mensen in een geglobaliseerde samenleving een morele en politieke verantwoordelijkheid hebben voor de kwaliteit van leven (en ook de natuurlijke omgeving) van degenen die door hun handelen – en dat van hun politieke gemeenschap – worden beïnvloed; denk bijvoorbeeld aan de impact van verplaatsing en verbranding van afval uit Nederland op lokale ecosystemen en de gezondheid van werknemers van afvalbedrijven in andere landen. De afgelopen decennia is er ook in het onderwijs steeds meer aandacht voor wereldburgerschap (hierna aangeduid met de

Engelse afkorting GCE, *Global Citizenship Education*).² Hierbij wordt aangesloten bij, en/of voortgebouwd op, diverse stromingen van burgerschapsvorming.³ Zo maakt in Engeland, Frankrijk, Ierland, de Verenigde Staten, Canada en Zuid-Korea wereldburgerschap deel uit van het nationale onderwijsbeleid.⁴ In de vernieuwde wet voor burgerschapsonderwijs is de aandacht voor GCE beperkt.⁵

THEORIE EN DIDACTIEK

GCE beoogt jonge burgers te begeleiden bij hun oriëntatie op processen van globalisering en de groeiende onderlinge afhankelijkheid.⁶ Theorieën en centrale concepten in GCE variëren en worden wisselend geïnterpreteerd. Daarnaast zijn de lokale cultuur, geschiedenis, ideologie en actuele context van

invloed op beleid en praktijken van GCE.⁷ Mede hierdoor variëren doelstellingen van burgerschapsonderwijs in theorie en praktijk van 'aanpassing aan de dominante cultuur en persoonlijke ontwikkeling' tot 'het bevorderen van kritische en democratische vaardigheden', met wisselende aandacht voor de mondiale context.

Eerder onderzoek wees uit dat docenten de theoretische en didactische competenties missen om onderwijs te bieden dat bij opkomende concepten en varianten van wereldburgerschap aansluit.⁸ Tevens blijkt dat docenten een belangrijke rol spelen in de totstandkoming van GCE, ongeacht de wijze waarop de doelstellingen in het beleid zijn vastgelegd.⁹

ONDERZOEK

Door middel van onze kwalitatieve studie wilden wij inzicht verwerven in de denkbeelden van docenten in Nederland die zich bovengemiddeld veel met wereldburgerschapsonderwijs bezighouden: voortgezet-onderwijsdocenten aan UNESCO-scholen die GCE op hun school (mede) coördineren. UNESCO, de organisatie voor onderwijs, cultuur en wetenschap van de Verenigde Naties, zet zich sinds de Tweede Wereldoorlog in voor duurzame ontwikkeling.¹⁰ Nederland telt momenteel 75 UNESCO-scholen verdeeld over het primair, voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs. Om invulling aan de visie en kernwaarden van UNESCO te geven staan vier thema's centraal: vrede en mensenrechten, burgerschap, intercultureel leren en duurzaamheid. GCE op een UNESCO-school kent geen vooraf vastgestelde lesinhouden of werkvormen. Hierdoor ligt niet vast hoe docenten hun taak interpreteren en op welke wijze zij GCE in hun lessen integreren.

Ter beantwoording van de centrale vraag in het onderzoek: 'Wat zijn de denkbeelden van docenten in het Nederlandse voortgezet onderwijs over GCE?'¹¹, formuleerden wij de volgende onderzoeksvragen:

- Wat zijn volgens docenten van UNESCO-scholen belangrijke thema's in GCE?
- Welke typen wereldburgerschap beogen zij te bevorderen?
- Welke factoren wegen zij mee bij de vormgeving van GCE?

In dit artikel beschrijven we beknopt onze bevindingen ten aanzien van de eerste vraag.¹²

SOCIALE VAARDIGHEDEN

Inductieve analyse van kwalitatieve interviews met negen docenten wees uit dat deze docenten de ontwikkeling van sociale en maatschappelijke vaardigheden, een open houding en kennisverwerving als centrale elementen van GCE beschouwen.

De bevordering van sociale vaardigheden komt in alle gesprekken expliciet naar voren, hoewel de docenten deze vaardigheden in de gesprekken niet direct aan wereldburgerschaftscompetenties koppelen. Zij geven aan dat de interacties tussen leerlingen en de sfeer in de klas veel kansen bieden voor de ontwikkeling van belangrijke sociale vaardigheden. Op scholen waar sprake is van weinig diversiteit binnen de populatie, wordt het omgaan met klasgenoten eveneens gezien als kans om te leren met verschil om te gaan. Ook al zijn de verschillen tussen leerlingen in deze klassen minder groot, leren van de omgang met een ander zou een belangrijke basis kunnen vormen voor het omgaan met mensen van andere culturen. Sociale vaardigheden worden onder andere via het mentoraat gestimuleerd, bijvoorbeeld door middel van het maken van afspraken over omgangsvormen en de aanpak van pesten en negatief gedrag. Ook wordt binnen deze lessen gereflecteerd op de sfeer in de klas en de interacties tussen leerlingen en docenten. Daarnaast zetten docenten groepsopdrachten en *peer feedback* in om leerlingen met sociale interacties te laten oefenen.

MAATSCHAPPELIJKE VAARDIGHEDEN

Ten aanzien van maatschappelijke vaardigheden benoemen docenten verschillende vaardigheden gericht op participatie in de democratische rechtsstaat. In de wijze waarop docenten met conflict en straf omgaan proberen zij, bijvoorbeeld, leerlingen een oefenplaats te bieden. Daarnaast vinden de docenten het belangrijk dat leerlingen kiezen durven te maken en zich uit leren te spreken. Deze vaardigheden zouden leerlingen in staat stellen om voor hun belangen op te komen en op te staan bij onrecht. Bovendien zou het leerlingen weerbaar maken ten aanzien van de samenleving. Uit de gesprekken blijkt niet waarom de docenten deze vaardigheden specifiek met wereldburgerschap associëren.

HOUDING

De meeste docenten noemen tevens het stimuleren van een onderzoekende houding. Door leerlingen de ruimte te geven eigen interesses te volgen en ruimte te laten voor kritisch nadenken, proberen docenten leerlingen te stimuleren om gedreven door eigen vragen te leren. In dit kader streven zij er ook naar het perspectief van leerlingen te verbreden. Door leerlingen te stimuleren verder te kijken dan hun eigen omgeving, hopen docenten hen met andere wereldbeelden en sociale posities kennis te laten maken: kijk eens verder, onderzoek ook wat je na school zou willen en ga dat actief aan. Ga zelf de boer op. De docenten laten dat bij de leerlingen en proberen hen zo breed mogelijk te stimuleren om verder te kijken dan dat waar ze in eerste instantie aan denken.

KENNIS

Tot slot benoemen veel docenten ook het belang van kennis over de wereld en de eigen positionering. De meeste docenten gebruiken hiervoor de *Sustainable Development Goals* in hun lessen. Sommige docenten geven ook aan te werken aan de hand van de vier kernwaarden van UNESCO: 'Zo proberen we bij de talen te kiezen voor een tekst waarin UNESCO-thema's aan bod komen. Zo behandel je UNESCO-thema's in wat je al doet.' Docenten geven aan dat kennis over de wereld ook via (vakoverstijgend) projectonderwijs wordt bevorderd.

IMPLICATIES VOOR ONDERWIJS EN PROFESSIONALISERING

Docenten benoemen in de interviews belangrijke aspecten van burgerschapsonderwijs. Tegelijkertijd was niet altijd helder hoe doelen en werkvormen samenhangen met theoretische perspectieven op wereldburgerschap. Deze bevinding komt overeen met internationaal onderzoek waaruit blijkt dat GCE beperkt aan bod komt in docentenopleidingen.¹³ Dit suggereert dat aandacht voor het verbinden van denkbeelden van (aankomend) docenten en theoretische perspectieven in (na)scholing behulpzaam kan zijn bij de verdere ontwikkeling van GCE in Nederland. ♦

Noten

- 1-13 Het notenapparaat behorende bij dit artikel vindt u in de digitale versie van dit artikel op de M&P-website: www.maatschappijenpolitiek.nl.

Leonie Visser is recentelijk afgestudeerd aan de Master Burgerschap en Kwaliteit van Samenleven aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Isolde de Groot is universitair docent aan dezelfde Universiteit voor Humanistiek

GAST IN DE KLAS

LEVENSLERES VAN EEN OUD-GEDETINEERDE

Het gonst door de gangen van het Goois Lyceum. Je hoort leerlingen met elkaar smoezen, het gesprek van de dag verspreidt zich in een razend tempo: 'Er is iemand bij maatschappijleer die in een *gang* heeft gezeten en een overval op een juwelier heeft gepleegd'. Gastspreker Maikel Dees heeft de gemoederen van de jeugd volop in beweging gebracht.

MARIAN VAN DEN BERGE

Tijdens de lessen over de rechtsstaat volgen leerlingen van het Goois Lyceum een bijzonder programma in de vorm van een zogenaamde College Tour. Net als bij het gelijknamige televisieprogramma verdiepen leerlingen zich in de achtergrond van de gastspreker. Daarnaast bereiden alle jongeren vragen voor. Hiermee probeert de docent uit Bussum een brug te slaan tussen de theorie en de praktijk.

Gastspreker Maikel Dees schreef onder andere het autobiografische boek *De traan die goud werd* over zijn leven in het criminele milieu. Hij vertelt hoe hij na de negatieve spiraal van gebeurtenissen toch de positieve draad in zijn leven weer op kan pakken.

Wat had de maatschappij, bijvoorbeeld de gemeente of andere organisaties, voor u kunnen doen zodat u niet in de gevangenis terecht was gekomen?

'Ik had gehoopt dat de maatschappij mij meer geld zou geven. Dan was het misschien niet nodig om te stelen.'

Heeft uw straf u ook daadwerkelijk geholpen om een ander pad te kiezen?

'Ja, met zo'n lange had ik tijd om na te denken over de keuzes die ik had gemaakt.'

Hoe wordt u anders behandeld door de maatschappij, doordat u een ex-gedetineerde bent?

'Ik word af en toe scheef aangekeken, maar dat is dan maar zo. Het leven is al moeilijk genoeg om ook daar nog rekening mee te houden.'

In hoeverre heeft u nog contact met de mensen uit de gevangenis, en hoe probeert u deze mensen te ondersteunen?

'Ik kies ervoor om weinig contact met die mensen te hebben. Het is een moeilijke keuze, maar het is het beste om te doen.'

Zou u het gevangenisbeleid willen aanpassen als u de mogelijkheid heeft?

'Ja, je moet niet altijd al die regeltjes volgen. Je kan beter gewoon met de mensen praten en naar hen luisteren. Dat werkt veel beter dan iedereen dezelfde stomme regels te laten volgen, zonder een gesprek te voeren.'

De wetten in Nederland zijn vrij soepel met betrekking tot gebruik van softdrugs, alcohol en gokken. Toch is het bewezen dat veel criminaliteit daarmee is verbonden. Hoe zou u softdrugs, alcohol en gokken aanpakken als u in de politiek zat?

'Je kunt er niet zo heel veel aan doen. Je kunt het wel verbieden, maar mensen gaan ze toch gebruiken en ze gaan toch gokken. Het is gewoon iets wat mensen graag doen.' ♦

Tim en Sveder uit vwo-4

LEERLINGEN AAN HET WOORD

'Wat ik ervan heb onthouden: het is nooit te laat om te veranderen en je leven een andere richting te geven.

Ook is het belangrijk om aan je ouders of een andere volwassene je problemen te vertellen.' | **Ruby, vwo-4**

'Ik heb van Maikel geleerd om niet onnodig ruzie met mensen te zoeken en dat als je "vrienden" rare/illegale dingen gaan doen, je moet uitkijken dat je je er niet door laat meeslepen en je zo het verkeerde pad op gaat.' | **Boris, vwo-4**

'Ik heb geleerd dat ik niet met verkeerde vrienden moet omgaan en altijd mijn eigen keuzes moet maken.' | **Haydn, vwo-4**

'Je leert een heel ander soort leven kennen. Ik vond het erg interessant en heb veel nieuwe dingen gehoord, zoals wat er in een gang gebeurt.' | **Cathelijnn, vwo-4**

'Ik heb ervan geleerd dat je goed moet opletten wie je vrienden zijn en dat je naar je ouders moet luisteren. Ik vond het de moeite waard, want ik heb iets geleerd en ik vond het een inspirerend verhaal.' | **Lotte, vwo-4**

'Ik vond het verhaal van Maikel Dees een oprecht boeiend verhaal. Het was heel fascinerend om te luisteren naar zijn jeugd en naar alle verhalen die hij had uit die tijd. Het was interessant om te horen over de keuzes die hij had gemaakt en hoe hij deze had kunnen vermijden. Ook waren zijn lessen over het omgaan met bijvoorbeeld criminelen erg zinvol. Daarnaast was het fascinerend om te horen over hoe hij uiteindelijk in de gevangenis kwam, en dat dit te maken had met financiële problemen en een overval.' | **Niels, vwo-4**

WEERGAVE VAN DE ANTWOORDEN VAN DE GASTSPREKER DOOR LEERLINGEN

Chaima, Emma, Leonoor en Aleid uit vwo-4

Zijn er positieve of negatieve dingen uit het verleden die u u nog achtervolgen?

Nee, alle dingen uit zijn verleden omarmt hij en maken hem tot wie hij nu is.

Wat zou u nog allemaal willen bereiken?

Maikel gaat nog een boek uitbrengen en daarbij is hij bezig met een opleiding om beveiligder te worden.

Heeft u vriendschappen gesloten in de gevangenis? Heeft u nog vrienden van voor u de gevangenis in ging?

Maikel heeft geen vriendschappen gesloten in de gevangenis en hij is ook niet meer bevriend met de oude gangleden. Wel zegt hij vriendelijk hallo als hij ze op straat tegenkomt.

Wat zou u tegen jongeren zeggen die nu in een gang zitten?

Zodra je in de problemen komt, moet je dat melden aan je ouder(s) of aan een volwassene. Die weten vaak een oplossing.

Wat was uw inspiratie voor uw nieuwe naam?

Toen Maikel drugs dealde heette hij Mikel. Iedereen kende hem als Mikel. Hij wilde graag bekend staan als een schrijver en niet als een drugsdealer en het leek hem het best om zijn vorige naam bij zich te dragen maar toch een beetje te veranderen.

Wat was de reden dat u in de gang bleef en er niet uit ging?

Leden die uit de gang probeerden te gaan werden in elkaar geslagen als ze op straat werden gespot en hun ouders vaak ook. Het was dus een lastige situatie om in te zitten.

Zou u tips hebben voor de overheid, over hoe ze criminaliteit onder jongeren zouden kunnen verminderen?

De overheid zou voorlichting moeten geven op scholen en jongeren bewust moeten maken van de gevolgen van hun keuzes.

Welke tips had u uw jongere ik zelf willen geven?

Maikel heeft als belangrijkste advies om dicht bij jezelf te blijven. Als je jezelf kent kan je alles aan, volgens Maikel.

Hoe kwam u op het idee om gastlessen te geven?

Maikel wilde zelf iets teruggeven en in de samenleving meedoen. Hij heeft natuurlijk veel te vertellen en dit vertellen maakt hem ook minder eenzaam, ook al heeft hij veel mensen om zich heen.

Bent u het eens met het Nederlandse rechtssysteem? Zo niet, wat zou u veranderen?

Gedeeltelijk. Maikel vindt dat de gevangenen meer als verslaafden moeten worden behandeld en in een kliniek helemaal opnieuw moeten leren omgaan met de samenleving. Bovendien vindt hij dat het erg gemakkelijk is om weer terug te keren op het slechte pad. Alleen al door naar je oude vrienden terug te gaan.

Hoe was het om na 'het leven' in de gevangenis weer in de normale samenleving te komen?

In het begin was het moeilijk. Hij heeft in het begin aan heel veel dingen moeten wennen. Voorbeelden zijn dat hij thuis op een bewaker wachtte om de deur open te doen, of dat hij toen hij naar een winkel ging naar binnen liep en snel weer naar buiten omdat het te druk was.

ERVARINGSDESKUNDIGEN IN DE KLAS

Wat is het effect van het verhaal van een ervaringsdeskundige in de klas? Nodigt u wel eens een gast uit bij een bepaald thema? Leren scholieren zich daadwerkelijk te verplaatsen in de rol van advocaat, rechter of ex-gedetineerde en hoe komen die verschillende perspectieven in de les aan de orde?

Wat zijn uw bevindingen?

Laat het ons weten en mail naar: m&p@prodemos.nl.

STAATSINRICHTING IN HET ONDERWIJS¹

POLITIEK LEREN DENKEN

Staatsinrichting gaat in de kern over de manier waarop politieke instituties formeel zijn vormgegeven (foto: Ralf Roletchek)

‘Staats-wat? Klinkt saai!’. Ongetwijfeld herkent u deze uitspraak bij uw leerlingen als het om staatsinrichting in het onderwijs gaat. Toch wordt van de burgers in onze democratie verwacht dat zij kennis van de Nederlandse staatsinrichting hebben. Wettelijk gezien ligt dit in het schoolvak geschiedenis verankerd, maar is dit voldoende en welke rol speelt maatschappijleer hierin?

Voelen docenten zich voldoende in staat hierover les te geven, en hoe doen zij dit?

KOEN DOGTEROM

Waar gaat staatsinrichting eigenlijk over? Hoe verhoudt kennis over staatsinrichting zich tot de ontwikkeling van burgerschap? Wat is het verschil met staatsrecht en hoe worden aankomende docenten opgeleid om les te geven over staatsinrichting?

Deze vragen stonden centraal in twee gesprekken met leraren-opleiders van de Hogeschool van Amsterdam: Frans Groot en Amber Brand (lerarenopleiders geschiedenis) en Berend-Jan Mulder (lerarenopleider maatschappijleer).

CONSTITUTIONEEL RECHT

Waar hebben we het eigenlijk over? Voor veel studenten, en wellicht ook voor docenten, is het niet altijd duidelijk wat onder staatsinrichting wordt verstaan. Staatsinrichting gaat in de kern over de manier waarop politieke instituties formeel zijn vormgegeven en hoe deze instituties zich tot elkaar en tot de burger verhouden. Dit is niet te verwarren met staatsrecht. Staatsrecht gaat over hoe het recht de staat definieert. Een synoniem voor staatsrecht zou in dit verband ‘constitutioneel (grondwettelijk) recht’ kunnen zijn. Daarmee legt het staatsrecht een fundament voor de democratische rechtsstaat. Kennis over de principes van de democratische rechtsstaat is van groot belang om als burger in de democratie de weg te kunnen vinden en politiek te kunnen participeren.

KERNDOELEN EN LESMETHODEN

Hoe komt staatsinrichting terug bij de collega’s van geschiedenis? In het geschiedenisonderwijs wordt van docenten verwacht dat zij relaties leggen tussen historische ontwikkelingen in Nederland en de manier waarop instituties hierdoor zijn vormgegeven. Staatsinrichting is als thema terug te vinden in de kerndoelen van het leergebied Mens en Maatschappij. In kerndoel 44 staat namelijk dat ‘de leerling op hoofdlijnen leert hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn’. In lesmethoden van het vak geschiedenis wordt 1848 vaak als startpunt genomen ter bespreking van de ontwikkeling van de parlementaire democratie en rechtsstaat in relatie tot onderwerpen als schoolstrijd, de sociale kwestie, de uitbreiding van het kiesrecht en het ontstaan van politieke partijen. Daarnaast wordt ingegaan op meer recente ontwikkelingen die volgens de methodeschrijvers van invloed op de staatsinrichting kunnen zijn, zoals secularisering of de toenemende mondigheid van burgers vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw. Het zwaartepunt van de geschiedenislesmethoden ligt op de historische ontwikkelingen.

EINDTERMEN

Bij geschiedenis spelen verder de tien tijdvakken een centrale rol. Denk dan aan de chronologische opbouw van de geschiedenis vanaf het ‘tijdperk van de jagers en verzamelaars’ tot het

huidige tijdperk. Als onderdeel van deze chronologie worden de hierboven genoemde onderwerpen gerelateerd aan politieke, sociaaleconomische en sociaal-culturele vraagstukken. Uiteraard is er aandacht voor zowel effecten van de Nederlandse geschiedenis op deze onderwerpen als voor de effecten van de Europese en wereldgeschiedenis op deze onderwerpen.

In de eindtermen van geschiedenis in de bovenbouw van het vmbo staat de ontwikkeling van de Nederlandse staatsinrichting vanaf 1848 centraal. Als gevolg hiervan wordt bijvoorbeeld de vertrouwensregel besproken. In de eindtermen voor leerlingen op de havo en het vwo staat dat leerlingen kennis moeten nemen van de geschiedenis van de parlementaire democratie en rechtsstaat vanaf 1795: het begin van de Bataafse en Franse tijd. Dit wordt gedaan vanuit het idee dat dat belangrijke gebeurtenissen zijn voor de vorming van onze eenheidsstaat en democratische rechtsstaat.

GESCHIEDENIS EN MAATSCHAPPIJLEER?

Staatsinrichting of staatsrecht? Zoals u weet is in 1968 de Mammoetwet tot stand gekomen. In deze wet is verankerd dat staatsinrichting formeel onder het schoolvak geschiedenis valt. Vanuit deze invalshoek bezien is het niet de bedoeling dat maatschappijleer hier een rol in heeft. Van een docent geschiedenis wordt immers ook niet verwacht dat hij maatschappijleeronderwijs aanbiedt en omgekeerd. Toch wringt hier de schoen. Studenten van de lerarenopleiding geschiedenis geven aan dat zij het onderwerp staatsinrichting lastig vinden: ‘Het is erg abstract’ en ‘Is dit nu écht zo belangrijk dat wij ons hier druk om moeten maken of kan ik dit hoofdstuk overslaan?’. Volgens de lerarenopleiders geschiedenis staat dit buiten kijf: ‘Ja, je moet hier les over geven.’ De (aankomend) docenten moeten volgens de opleiders leerlingen binnen het thema staatsinrichting laten nadenken over hun rol als burger in de context van democratie. Bespreking van dilemma’s als ‘Kies ik in een situatie voor het eigen belang of het algemeen belang?’ of ‘In hoeverre houd je rekening met de belangen van anderen?’ is essentieel. Op deze manier maken de lerarenopleiders de relatie met burgerschap expliciet. Ze benadrukken dat deze vraagstukken al in de Atheense democratie ter sprake kwamen. Doordat de laatste jaren binnen politiek, onderwijs en wetenschap een hevig debat over burgerschap woedt, wordt bij geschiedenis staatsinrichting vaak hieraan gerelateerd.

POLITICOLOGIE

Opvallend is dat masterstudenten geschiedenis volgens de lerarenopleiders regelmatig aangeven ook (onbevoegd) maatschappijleer te geven. De studenten vertellen dan dat zij maatschappijleerleerlingen conceptueel op een interessante manier over staatsinrichting laten nadenken. Geschiedenis legt de nadruk op het historisch denken en redeneren rondom tijd. Vanuit deze invalshoek komt staatsinrichting ter sprake. Daarnaast zou staatsrecht bij de inhoud van maatschappijleer

een belangrijke rol moeten spelen. Maatschappijleer benadert staatsrecht vanuit een van haar twee basiswetenschappen: de politieke wetenschap. Volgens de lerarenopleider maatschappijleer is het logisch om staatsrecht op deze manier te benaderen. Hij vertelt over de context waarin de grondwetsherziening van 1848 plaatsvond: 'Thorbecke heeft toentertijd de Grondwet bewust als politiek gedefinieerd.' De Staten-Generaal, en in de praktijk met name de Eerste Kamer, beoordeelt in hoeverre wetsvoorstellen binnen de context van de Grondwet passen. Daar zat een reden achter: in die tijd zat een grote groep liberalen in het parlement. Ideologisch gezien hadden deze mensen vrijwel dezelfde ideeën als Thorbecke. Dat staatsinrichting, of met name (constitutioneel) staatsrecht, vanuit de politieke wetenschap zou moeten worden benaderd, lijkt daarom vanzelfsprekend. Het politieke vraagstuk of de Eerste Kamer tegenwoordig niet te veel particuliere belangen in haar overwegingen laat meespelen is vanuit deze (staatsrechtelijke) benadering interessant. Dat maakt het ook begrijpelijk waarom sommige studenten geschiedenis het een lastig onderwerp vinden. De historische wetenschap is een andere wetenschap dan de sociale wetenschap waarin politologie een belangrijke rol speelt.

BOVENBOUW

Een ander heikel punt is de formele plek van staatsinrichting in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Een minderheid van de leerlingen kiest geschiedenis en daarmee staatsinrichting in hun examenpakket. In het vmbo-gl/tl kiest ongeveer 45 procent van de leerlingen het vak.² In de basis- en kaderberoepsgerichte leerweg gaat het zelfs om slechts 1 of 2 procent. Van de havo-leerlingen kiest 60 procent voor geschiedenis en op het vwo gaat het om ongeveer 45 procent van de leerlingen. De meeste leerlingen krijgen dus formeel gezien alleen onderwijs in staatsinrichting in de onderbouw. Terwijl de interesse van leerlingen in deze levensfase op het gebied van morele en politieke vraagstukken toeneemt. Uiteraard wordt maatschappijleer verplicht aangeboden aan alle bovenbouwleerlingen. Informeel zou dit kunnen worden gecompenseerd, maar bij maatschappijleer loopt men op dit moment tegen het probleem aan dat de beschikbare tijd niet in verhouding zou staan tot de hoeveelheid lesstof die dan bij dit vak wordt neergelegd.

BURGERSCHAPSCOMPETENTIES

Volgens de opleiders van geschiedenis kan het vak met een goede didactische insteek bijdragen aan de ontwikkeling van burgerschapscompetenties van leerlingen. Het is volgens hen didactisch belangrijk om het onderwijs over staatsinrichting in drie fasen in te delen: 'Om te beginnen moet je leerlingen een historisch verhaal vertellen van waaruit een dilemma is te destilleren. Vervolgens moet je expliciet maken wat de relatie is tussen het historische verhaal en de beleevingswereld van de leerlingen in het hier en nu. Tot slot bespreek je met leerlingen de vraag in hoeverre de waarden en normen die in het historische verhaal bij het maken van afwegingen rondom het dilemma een rol speelden nu ook een rol spelen bij het maken van keuzen in het dagelijks leven. Het doel is dan om duidelijk te maken dat de huidige inrichting van de samenleving niet vanzelfsprekend is maar het gevolg van gemaakte keuzen.' Een van de geschiedenislerarenopleiders vertelt dat zij in haar klassen vmbo-basis altijd benadrukte dat leerlingen mee moeten kunnen denken over hoe het staatsbestel eruitziet of zou moeten zien; ze wilde hen stimuleren om later gebruik te maken van hun stemrecht, en staatsinrichting gebruiken als

vertrekpunt van waaruit je vervolgens naar de geschiedenis kunt kijken: is de manier waarop we het staatsbestel hebben ingericht eigenlijk bijzonder?

'Als we kritisch naar het huidige programma kijken, dan moeten leerlingen bij geschiedenis erg veel weten. De vraag die wij onszelf voortdurend moeten stellen is wat er van deze hoeveelheid lesstof eigenlijk bij leerlingen blijft hangen.'

DOCENT

Welke bagage heb je als docent verder zelf eigenlijk nodig? De lerarenopleider maatschappijleer stelt dat je als docent symbolisch twee 'pikhouwelen' bij je moet hebben: 'Zonder deze haken kun je leerlingen niet laten klimmen en zijn zij dus niet in staat om zich te verhouden tot en te participeren in de democratische rechtsstaat. Een van beide haken symboliseert de principes van de democratische rechtsstaat. De andere haak symboliseert de principes van de parlementaire democratie. In het geven van onderwijs over staatsinrichting of -recht moet je steeds op deze haken kunnen teruggrijpen. Als docenten niet op deze principes teruggrijpen krijg je volstrekt verkeerde opvattingen over democratie. Bijvoorbeeld dat democratie besluiten nemen bij meerderheid is. Is Noord-Korea dan ook een democratie? Meer dan 100 procent van de mensen steunt namelijk het regime...'

LEERLIJN

Daarnaast benadrukt de opleider maatschappijleer het belang van een doorlopende leerlijn vmbo-mbo. In het voortgezet onderwijs zou kennisoverdracht centraal moeten staan. In het mbo moet je studenten dan laten nadenken over hoe zij zich tot vraagstukken rondom staatsinrichting en staatsrecht verhouden. 'Wat betekenen grondrechten op het moment dat mensen deze rechten als absoluut claimen? Laat studenten hier kritisch over nadenken. Politiek vertrouwen moet centraal staan in de lessen.' De theorie moet in het vmbo plaatsvinden en de praktijk in het mbo. Studenten in het mbo richten zich fysiek letterlijk meer op de wereld om hen heen. 'Voorwaarde is wel dat we kunnen garanderen dat leerlingen in het vmbo voldoende theorie meekrijgen; bijvoorbeeld met eindexamens en bevoegde docenten voor de klas.'

POLITIEK DENKEN

Zowel de lerarenopleiders geschiedenis als de lerarenopleider maatschappijleer geven aan dat er in het onderwijs voldoende ruimte moet zijn om politiek te leren denken. Onderwijs in staatsinrichting en staatsrecht zou hieraan kunnen bijdragen, maar hoe kunnen we ervoor zorgen dat de kwaliteit van het onderwijs over dit onderwerp gewaarborgd wordt? Hoe zorgen we ervoor dat leerlingen met voldoende bagage het voortgezet onderwijs verlaten? De lerarenopleiders geschiedenis stellen dat 'hoe vaker op verschillende manieren staatsinrichting aan bod komt, hoe beter het is'. Is de oplossing dan het garanderen van meer uren voor geschiedenis en maatschappijleer, of moeten maatschappijleer en geschiedenis hierin dan formeel niet gezamenlijk een rol gaan spelen? ♦

Noten

1. Voor praktische werkvormen over dit onderwerp kunt u kijken op de website van M&P: (www.maatschappijenpolitiek.nl) Deze werkvormen zijn ontwikkeld door studenten maatschappijleer en geschiedenis.
2. www.cvte.nl/documenten/publicaties/2022/03/31/persmap-centraal-examen-2022.

VAKONTWIKKELING

Er lopen op dit moment twee zaken die voor maatschappijleervakken van belang zijn. Ten eerste rondt SLO de eerste ronde vakvernieuwing maatschappijleer af. De betreffende commissie komt met de eerste plannen. De NVLM heeft voormalig bestuurslid Niels Dekker ingehuurd om reacties op deze eerste ronde te verzamelen en te rapporteren. Wij roepen alle NVLM-leden op een reactie te geven. Zo kunnen we naar maatschappijleer toewerken die een groot draagvlak kent. In de sociale media en in de Nieuwsbrief houden we u op de hoogte.

BURGERSCHAPSDOELEN

Ten tweede worden er commissieleden gevraagd om binnen SLO aan de opzet van doelen burgerschap te werken. In mijn vorige column maakte ik nog gewag van een nieuw leergebied Burgerschap voor de onderbouw, maar SLO mijdt deze term. Toch is duidelijk dat voor de onderbouw nu eerst deze doelen gaan worden opgesteld, zonder het leergebied Mens en Maatschappij te vernieuwen. Minister Dennis Wiersma heeft de opdracht daartoe gegeven. Dit is een uiterst merkwaardige ontwikkeling.

Burgerschapdoelen passen uitstekend binnen bestaande leergebieden of vakken; kijk naar een thema als Diversiteit. Burgerschap betekent misschien wel dat leerlingen iets van diversiteit weten, dat zij er kritisch over nadenken, dat zij begrip hebben voor andere levensstijlen dan die van henzelf, dat zij misschien (politieke) actie ondernemen als zich onrechtvaardigheden voordoen. Daarom leren leerlingen bij geschiedenis over het ontstaan van de pluriforme samenleving en kijken zij naar historische gebeurtenissen als het slavernijverleden en de Holocaust, komt bij aardrijkskunde migratie aan de orde en is bij economie de diversiteit (en ongelijkheid) op de arbeidsmarkt een onderwerp. Bij filosofie kan worden nagedacht over ethische kwesties bij gelijke behandeling, bij biologie over seksuele diversiteit. Bij Nederlands schrijven leerlingen hierover een goed betoog en bij kunstvakken maken leerlingen kennis met kunst uit een waaier van culturen. Enzovoorts, enzovoorts. Laten we daarbij de belangrijkste lacunes in het Nederlands onderwijs vooral niet vergeten: bij maatschappijleervakken gaat het over (internationaal) recht, beleid, politieke standpunten, sociale ongelijkheden, de diverse waarden, normen en culturen en staatsrechtelijke aspecten (vrijheid van meningsuiting, vrijheid van religie). Om burgerschap te realiseren is dus een groot aantal schoolvakken nodig, waarbij, ik herhaal, de maatschappijleerbijdrage in de onderbouw nog onderontwikkeld is. Minister Wiersma geeft in dit blad (september 2022) zelf aan dat burgerschap binnen een diversiteit aan vakken tot stand moet komen.

Als NVLM vragen we ons af: hoe is het mogelijk, gezien deze logica, om aparte, geïsoleerde doelen voor burgerschap in de onderbouw op te stellen? Zeker nu de belangrijkste toeleverancier, de kerndoelen Mens en Maatschappij, niet op de rol staat voor aanpassing en maatschappijleer daarin vooralsnog geen sterkere invloed krijgt. In het inmiddels ter ziele gegane project *Curriculum.nu* bleek ook al dat burgerschapdoelen niet los van andere vakken konden worden ontwikkeld. De NVLM vindt bij deze vraag aansluiting bij andere vakverenigingen binnen het Platform voor vakverenigingen voortgezet onderwijs (Pvvo). In deze koepel zijn, naast de NVLM, onder andere de vakverenigingen van geschiedenis, economie, aardrijkskunde en filosofie vertegenwoordigd. Op initiatief van de NVLM heeft het platform een brief naar de minister en de Tweede Kamer gestuurd, waarin we bovenstaande zorgen over burgerschapdoelen uitdrukken. We hopen op herbezinning.

NVLM INTERN

Los van deze landelijke ontwikkelingen is de NVLM verder druk bezig met gebruikelijke zaken als de voorbereiding van de Docentendag, de jaarvergadering, de *Nieuwsbrief*, de examenbesprekingen, enzovoorts. Ik kan hier aankondigen dat een mooi initiatief in mei 2023 te verwachten is: de Week van de Rechtsstaat. Houd de berichten in de gaten. Tot slot: misschien moet u binnenkort weer eens op onze website kijken...

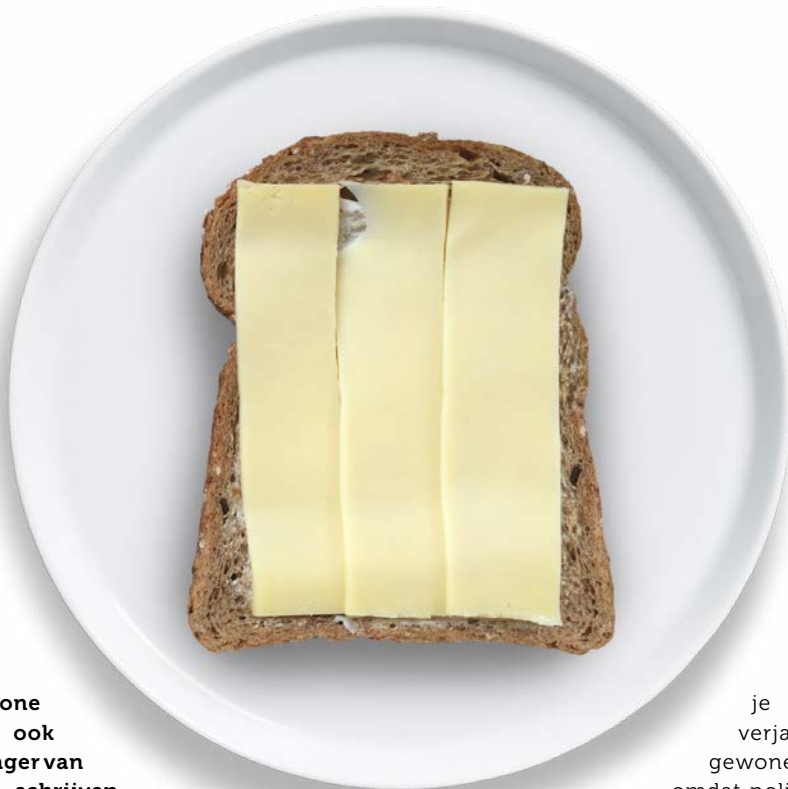
Marcel Mooijman voorzitter NVLM | www.nvml.nl

WIE IS DE GEWONE MAN?

‘NEDERLANDERS GAAN STEEDS MEER OP ELKAAR LIJKEN’

Politici aan zowel de linker- als de rechterzijde van het politieke spectrum verwijzen naar de ‘gewone man’. Wie is de gewone man en wat is überhaupt gewoon? Menno Hurenkamp en Jan Willem Duyvendak kijken in hun boek *De macht der gewoonte* met een empirische en sociologische blik naar ‘gewoon’. *M&P* legde de auteurs een aantal vragen voor.

IVO PERTIJS

Het gewone is dus ook eendragervan macht', schrijven jullie. Daarbij verwijzen jullie onder meer naar het voorbeeld van discriminatie. Waar moeten onze lezers, docenten maatschappijleer, in dit kader op letten als ze het hebben over wat 'gewoon' of 'normaal' is?

Hurenkamp: 'We laten zien dat het gewone omstreken is. Het gaat niet alleen om wie een gewone man is, maar ook om wat een gewoon huwelijk is, of gewoon eten. Vroeger dachten we daar anders over dan nu. Wat gewoon is verandert. Om twee redenen. Omdat mensen zelf zeggen heel gewoon te zijn – dat hun kleding, geloof, liefdesleven of dieet misschien afwijkt van dat van het witte heteroseksuele varkensvlees etende gezinshoofd uit Nieuwkoop, maar wel heel veel voorkomt. Het is voor individuen fijn om gewoon te zijn, want dan hoeft

je niks uit te leggen op verjaardagsfeestjes. Maar het gewone verandert ook telkens, omdat politici er mensen mee op hun nummer zetten: "Doe gewoon of donder op", waarmee ze dan bedoelen dat iedereen zich moet aanpassen aan de Nederlandse cultuur.'

Duyvendak: 'Althans, dat ze zich moeten aanpassen aan wat die politici zien als de Nederlandse cultuur, waarbij ze dan vooral denken aan tolerantie jegens homo's en gelijkheid van mannen en vrouwen. Alsof die tolerantie in Nederland al eeuwen bestaat, wat totale onzin is. Leraren zouden leerlingen die zeggen "Dat is gewoon zo" dus af en toe moeten vragen wat ze met 'gewoon' bedoelen. En dan uitleggen dat het woord dubbelzinnig is: dat we met 'gewoon' soms bedoelen dat we iets heel veel zien, en soms dat we iets goed vinden. Dat empirie en normativiteit door elkaar lopen, om het met wat ingewikkelder woorden te zeggen.'

Julie wijden een hoofdstuk aan de opkomst en ondergang van de gewone man. Wat opvalt is dat zowel politiek links als politiek rechts naar de gewone man verwijst. Wat maakt de gewone man aantrekkelijk voor de politiek?

Hurenkamp: 'De gewone man werd in de jaren vijftig van de vorige eeuw populair als begrip doordat de volkspartijen CDA en PvdA voor hem opkwamen – het ging dan om een man met een gezin die wel hard werkte maar niet veel verdiende. De volkspartijen wilden dat hij een beter leven kreeg – meer loon, een beter huis. In de jaren zeventig kreeg die gewone man een wat slechte naam, omdat het populair werd juist te doen alsof je afwijkt van iedere norm; iedereen moest vooral heel origineel zijn. De volkspartijen verloren de afgelopen decennia ook een flink deel van hun aanhang, mede doordat hun beleid best succesvol was en er dus een stuk minder mensen in aanmerking kwamen voor de titel 'gewone man'. Daarmee verdween die wat naar de achtergrond.'

Duyvendak: 'Aan het begin van de 21e eeuw komt hij weer terug, maar nu in het taalgebruik van populistten die zich boos maken over immigratie. De gewone man zou volgens de populistten het slachtoffer zijn en enorm veel last hebben van de nieuwkomers die door de elite naar Nederland zijn gehaald. Ooit wilden politici vooral voor hem zorgen, maar als ze nu over de gewone man spreken, willen ze hem niet verheffen maar namens hem Nederland verdedigen tegen globalisering en immigratie.'

Julie schrijven dat onder andere docenten hun leerlingen tegenwoordig niet meer leren om ongewoon te zijn ('Doe maar gewoon, dan doe je gek genoeg'). Zien jullie het als taak voor docenten om leerlingen te wijzen op hoe tegenstrijdig het is dat Nederlanders claimen vrijgevochten te zijn, maar in de praktijk aan allerlei normen willen voldoen?

Hurenkamp: 'Ja, dat is een cruciale taak. Het gekke is dat iedereen denkt te weten wie de gewone man is, maar dat je niet sneller ruzie kunt krijgen met mensen dan door hun kinderen gewoon te noemen. Alle ouders zeggen: "Mijn kind is heel bijzonder, het heeft recht op maatwerk, behoefte aan extra aandacht, buitengewone lessen, aparte voeding." Het onderwijs worstelt daar zichtbaar mee, want het is een van de belangrijkste instituten die voor gedeelde cultuur en omgangsvormen zorgen – die dus juist uniformeren. En tamelijk succesvol overigens, want Nederlanders gaan steeds meer op elkaar lijken.'

Duyvendak: 'Het is natuurlijk wel een complexe boodschap, dat je heel oorspronkelijk en origineel moet zijn om indruk te maken op je vrienden en vriendinnen en om op de arbeidsmarkt succes te hebben, maar dat je tegelijkertijd allerlei waarden en normen moet delen om het in het dagelijks leven een beetje met elkaar uit te houden.'

Julie stellen de vraag waar het idee vandaan komt dat de samenleving uiteen zou vallen door de toegenomen diversiteit. Hiervoor geven jullie verschillende redenen, waaronder de toegenomen gevoeligheid voor resterende verschillen. Blijft dit punt voor jullie onderbelicht in de media?

Hurenkamp: 'Strijd met woorden en zelfs polarisatie horen bij democratie; zonder meningsverschillen neemt de kwaliteit van de publieke zaak af. Maar de kunst is te zien dat veel discussies op televisie of in de Tweede Kamer maar over een paar kwesties gaan, die vaak samenhangen met cultuur en immigratie. Over wat mensen op het werk verdienen of over hoe lang kinderen op school moeten zitten loopt de spanning zelden hoog op. En bovendien zijn er over veel dingen eigenlijk helemaal niet zo grote meningsverschillen.'

Duyvendak: 'Een jaar of zestig, zeventig geleden hadden mensen in Twente of Zuid-Limburg geen idee van het leven in Amsterdam of Rotterdam. Ze verstonden elkaars dialect niet, woonden in verschillende soorten huizen en aten andere dingen. Nu zit de tribune van Ajax vol met fanclubs uit het hele land en eten we (helaas) allemaal bij McDonalds. En gaat bijna niemand nog naar de kerk. Dus dan is het misschien wel verleidelijk om heel veel kabaal te maken als er dan toch een paar mensen aandacht vragen voor hun religieuze opvattingen. Misschien kun je als docent leerlingen als huiswerk opgeven om hun grootouders te vragen naar ruzies en meningsverschillen uit hun jeugd. Vermoedelijk krijgen ze dan te horen dat het er vroeger soms ook hard aan toe ging.'

Aan het einde van het boek komt burgerschap ter sprake. Hoe kijken jullie vanuit jullie onderzoek naar de macht der gewoonte naar deze burgerschapsopdracht?

Hurenkamp: 'Het is bijna onvermijdelijk dat scholen aan burgerschap doen, maar de vraag is wat je ervan kunt verwachten. Nationale burgerschapsdiscussies gaan de laatste jaren vooral over de vraag wie de meeste rechten heeft, of alleen mensen wier voorouders hier geboren zijn 'echte' Nederlanders zijn. Het is volgens een flink deel van de politiek helemaal niet genoeg om je aan democratische waarden te houden, en zelfs tamelijk overdreven dingen als trouw aan de vlag of de grondwet zweren of het volkslied zingen zijn eigenlijk niet genoeg. Als je niet wilt bent of als je familie niet al heel lang in Nederland woont, word je toch nog altijd als 'ongewone' burger gezien.'

Duyvendak: 'Er schuilt dus een gevaar in het terugbrengen van een emotioneel geladen onderwerp als burgerschap tot een aantal competenties, want zelfs als je precies weet wat de Eerste Kamer doet of hoe deze gekozen wordt – het is overigens een rare club die raar gekozen wordt – dan nog zullen mensen tegen je zeggen, "Ja maar je komt Syrië of Suriname, dus wat weet je er nou écht van?" Het onderwijs kan dat maar gedeeltelijk oplossen, want het is een cultureel probleem dat in wezen veroorzaakt wordt doordat Nederlanders best tevreden zijn over Nederland. Er is niet zoveel zelfkritiek. Dat verandert gelukkig wel, je ziet het aan discussies over omgang met het koloniale verleden of over Zwarte Piet. Veel mensen denken daar nu toch echt anders over dan twintig jaar geleden.' ♦

Het boek *De macht der gewoonte* verscheen in 2022 bij Amsterdam University Press.

Illustratie uit Erasmus+ 2021-2027 Programme Priorities, Youtube

JEUGD MOET EUROPA IN!

2022 is bijna voorbij en daarmee het *Europees jaar voor de Jeugd*.

Doel van het themajaar was 'de jeugd een nieuw perspectief te bieden na de benauwende coronatijd'. Heeft u er wat van gemerkt? Waarschijnlijk niet, want dit mooie initiatief van de Europese Unie heeft weinig bekendheid gekregen. Het belangrijkste winstpunt is dat het programma *Erasmus+*, gericht op internationale contacten tussen jongeren, nog minstens vijf jaar blijft doorlopen met extra mogelijkheden.

WOLTER BLANKERT

Door de Russische inval in Oekraïne is 2022 niet het zorgenvrije jaar geworden waarop was gehoopt. Vanzelfsprekend valt het lot van jongeren hier niet te vergelijken met de angst en het gruwelijk lijden in Oekraïne. Duidelijk is wel dat ook hier de druk van de oorlog voelbaar is, met prijsstijgingen en Oekraïense vluchtelingen. Daarnaast sluipen de vrees voor een oorlog met kernwapens en zorgen over de duur van de oorlog geleidelijk de samenleving binnen. Internationale schoolprojecten lijken daar niet onder te lijden. Het afgelopen jaar trokken duizenden scholieren er weer op uit om leeftijdgenoten in andere landen te ontmoeten. Als geldverstrekker stimuleert de Europese Unie daarbij aandacht voor drie thema's.

DUURZAAMHEID, DIGITALISERING EN INCLUSIVITEIT

De noodzaak van een meer duurzame productie en consumptie zal u niet vreemd in de oren klinken. Er bestaan nauwelijks verpakkingen waarop de *duurzaamheid* van het product niet wordt aangeprezen. Daarbij is het zaak kritisch te blijven, want kloppen doet het lang niet altijd.

De Europese Commissie, het bestuur van de Europese Unie, zet verder zwaar in op verdere *digitalisering* van de komende generatie. De reden daarvoor ligt voor de hand, maar de risico's worden nog wel eens weggemoffeld. We zijn immers ook kwetsbaar geworden, door hackers, eenvoudig door te knippen datakabels en ondeugdelijke software. Daarnaast vormt privacy een heet hangijzer, al probeert de Europese Unie die zo veel mogelijk te waarborgen. Voor het onderwijs is internet onmisbaar, samen met laptops, smartphones en smartboards, maar een beetje vreemd is dat het harde bewijs ontbreekt dat die de leerprestaties verbeteren. Het vele geweekeklaag over die leerprestaties zou zelfs op het tegendeel wijzen.

Het derde speerpunt van de Europese Unie is het streven jongeren te doordringen van de noodzaak van een *inclusieve samenleving*, waarin elke groep zich thuisvoelt en op dezelfde behandeling kan rekenen. Dat houdt in voltooiing van de emancipatie van vrouwen en van LHBTIQ+-ers, een aanpak waarbij uiterlijk of naam geen nadelige rol meer spelen bij sollicitatie of behandeling door de overheid en ten slotte gelijke kansen voor mensen met een lichamelijke of geestelijke handicap. ♦

Op de website van M&P vindt u de antwoorden: www.maatschappijenpolitiek.nl.

OPDRACHT 1 | DUURZAAMHEID

Bespreek de volgende stellingen kritisch en ga daarover in discussie met klasgenoten:

- Elektrisch rijden is schoon, volledig CO₂-vrij en dus duurzaam.
- Hout stoken, of biomassa in elektriciteitscentrales, is duurzaam als herbebossing zorgvuldig plaatsvindt.
- Een vegetarisch menu is duurzamer dan een menu met vlees.
- Duurzame landbouw, zonder kunstmest of chemicaliën, kan probleemloos de huidige intensieve landbouw vervangen.

OPDRACHT 2 | DIGITALISERING

- Sociale media kunnen je zelfbeeld nadelig beïnvloeden. Ga na hoe dit, op verschillende manieren, in zijn werk zou kunnen gaan.
- Zet voor- en nadelen tegen elkaar af bij digitale toepassingen op school. Geef aan op welke terreinen je graag meer of minder digitalisering zou willen.
- In Nederland bestaan plannen om een apart vak digitalisering op het rooster te zetten, met aandacht voor programmeren. Geef een gemotiveerd oordeel over dit voorstel.

OPDRACHT 3 | INCLUSIVITEIT

- Zoek ergens (in de krant of op het internet) personeelsadvertenties op. Verzamel drie vereisten uit die advertenties die ongunstig kunnen uitpakken voor een inclusieve samenleving (een samenleving met gelijke kansen voor iedereen).
- Nederland was dagen in rep en roer over de antidiscriminatie-aanvoordersband bij het voetbal. Leg gemotiveerd uit waarom je al die aandacht terecht of juist onterecht vindt.
- Wat is volgens jou momenteel de ernstigste vorm van groepsdiscriminatie in Nederland en hoe zou je die willen aanpakken? Duidelijk motiveren.

OPDRACHT 4 | LEEFTIJDSDISCRIMINATIE

Discriminatie is gelijke gevallen ongelijk behandelen, maar bij jong-oud gaat het niet altijd om gelijke gevallen. Jongeren klagen over de hoge zorgpremie, terwijl ze zelden ziek zijn. Niet terecht, want alle ouderen zijn ook jong geweest (echt waar!) en waren toen zelden ziek. Als jongeren bij sommige medische ingrepen of sommige banen een voorkeursbehandeling krijgen, betekent dat niet altijd leeftijdsdiscriminatie. Ouderen hebben in het verleden immers die kansen ook gekregen.

Opdracht: Hieronder staan vijf stellingen. Geef aan of je het er wel of niet mee eens bent en motiveer je antwoord. Ga daarna in discussie met medeleerlingen.

- Wil men de ziektekosten betaalbaar houden, dan moeten 80+ers niet meer in aanmerking komen voor dure behandelingen die het leven met hooguit een paar jaar rekken.
- Muziekfestivals moeten evenveel subsidie krijgen als klassieke concerten. Jongeren moeten nu kromliggen, terwijl ouderen goedkoop klassieke concerten kunnen bezoeken.
- De kortingen die ouderen (65+) krijgen op het openbaar vervoer, bij sommige musea en bij zwembaden moeten naar jongeren (30-) gaan, die minder te besteden hebben.
- Jongeren hebben recht op belastingkorting omdat het onzinnig is dat ze meebetalen aan de publieke omroep, waarnaar geen jonge hond kijkt of luistert.
- Een (meestal ouder) echtpaar of alleenstaande met een huis met meer dan vier kamers moet verplicht worden een kamer goedkoop te verhuren aan een jongere (18-30).
- Eigen stelling over jong-oud (een eigen stelling formuleren, waar je volledig achterstaat)

OPDRACHT 5 | LEEFTIJDSGRENZEN

Het Jaar van de Jeugd was gericht op de leeftijdsgroep 15 tot 25 jaar, maar volgens de wet ben je met 18 jaar volwassen. Onder de 12 jaar ben je een kind zonder verantwoordelijkheid, daarna verandert dat. Bij ernstige vergrijpen kan een (jeugd)strafrechter je een **straf opleggen**, maximaal twee jaar in een jeugdinrichting. Bij een echtscheiding gaat je woonwens (bij vader of moeder) zwaarder tellen. Volgens de wet ben je **seksueel meerderjarig** met 16 jaar, een oudere partner is dan niet langer strafbaar, al blijven de algemene verbodsbepalingen natuurlijk van kracht: geen gezagsverhouding (leraar, werkgever, trainer enzovoorts) en glasheldere wederzijdse instemming. Bij **aanstootgevende foto's** ligt de leeftijdsgrens wel op 18 jaar; als de afgebeelde persoon jonger is, kan dat onder kinderporno vallen. Bij een ernstig misdrijf kan een rechter je vanaf je zestiende als volwassene behandelen; bij jeugdstrafrecht is de maximale straf twee jaar, bij volwassenen levenslang. Anderzijds mag een rechter op een meerderjarige tot 23 jaar het jeugdrecht toepassen. Met 18 jaar word je **meerderjarig** en hoef je je niets meer van je ouders aan te trekken; dan eindigt ook de **leerplicht** en krijg je **stemrecht**, maar in sommige landen van de Europese Unie mag je al met 16 jaar stemmen. De **minimumhuwelijksleeftijd** van 18 jaar speelt geen rol meer. Tot 1985 mochten meisjes op hun zestiende trouwen, en als het 'moest' nog een jaar eerder.

Opdracht: Zet de hierboven genoemde leeftijdsgrenzen (vet gedrukt) op een rijtje en motiveer steeds of je wel of geen voorstander van wijzigingen bent.

- In de 'Mallorcazaak' schopte een groep 'jongens' (18-19 jaar) iemand dood. Hier kan de rechter kiezen tussen het jeugdstrafrecht en het volwassenenstrafrecht. Wat zou in dit geval jouw keuze zijn en waarom? Waarvoor koos de rechtbank?

OPDRACHT 6 | ERASMUS+

Erasmus+ is een geliefd programma van de Europese Unie voor scholieren, studenten en jonge werkenden. Dit programma biedt veel mogelijkheden, altijd gericht op serieuze samenwerking. Binnen het voortgezet onderwijs gaat het om een buitenlands verblijf van een of twee weken, in een enkel geval een schooljaar, binnen het mbo en hbo om beroepsstages van drie tot zes maanden en op de universiteit om een studieonderdeel in het buitenland van meestal drie maanden. Je hele studie in het buitenland doen, valt buiten Erasmus.

Opdracht: Bekijk het filmpje: *Erasmus+ 2021-2027 Programme Priorities* (www.youtube.com/watch?v=g_OOe6WbcyA)

- In dit filmpje wordt als doel ook genoemd: 'Van jongeren echte Europeanen maken'. Wat vind je van dit doel? (Motiveer)
- Om een schooljaar op een school in een ander land door te kunnen brengen moet je goed gemotiveerd zijn. Verzijn een aantal redenen waarom je dit zou kunnen ambiëren, het land kun je zelf kiezen. Bedenk voordelen en bezwaren van een dergelijk jaar.

Een ander aardig filmpje voor in de klas is *Tussenkomst: 2022 Europees jaar van de jeugd* (www.youtube.com/watch?v=cmPlhBMBEtA), waarin de Vlaamse Europarlementariër Hilde Vautmans (Renew Europe) het parlement vurig toespreekt. Meer informatie over Erasmus+ is te vinden op de website van Erasmus+: www.erasmusplus.nl/het-programma/prioriteiten

N.B.: Dit materiaal is deels ontleend aan www.neios.nl, een website met veel meer lesmateriaal over de Europese Unie. Hier vindt u alle actuele informatie over de Europese Unie en het onderwijs; 2023 wordt 'het jaar van de vaardigheden'.

WERELDVERBETERAARS

Het fraai uitgevoerde *Dwepers en dromers* bevat interessante, steeds boeiende, beschrijvingen van tal van wereldverbeteraars in de periode 1890-1940, met een korte blik op de jaren ervoor en erna. Het anarchisme heeft diepgaande invloed uitgeoefend in verschillende richtingen, met verzet tegen gezag en bestaande machtsverhoudingen, maar ook (toen al!) tegen overmatige consumptie en aantasting van de natuur.

WOLTER BLANKERT

De besproken bewegingen verschillen sterk van aard. Op Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een centrale figuur rondom 1880, past ongetwijfeld het etiket van dromer, maar dat neemt niet weg dat hij de onbetwiste grondlegger van het socialisme in Nederland is. Nederland stond er rond 1880 belabberd voor met wijdverspreide, treurige armoede. Een groot deel van de bevolking van Amsterdam woonde in vochtige kelderwoningen of in onbewoonbare krotten. Daarbuiten was de woonsituatie nauwelijks beter. In Drenthe was de plaggenhut een normale woning, met nauwelijks meer comfort dan tweeduizend jaar eerder. Door het ontbreken van waterleiding en riolering kon een ziekte als cholera snel om zich heen grijpen. Anderzijds was er sprake van een tamelijk snelle economische ontwikkeling die vooral bestaande en nieuwe rijken ten goede kwam. Geen wonder dat dit breed verzet opriep. Opvallend is dat de klachten tegen de overheid bepaald niet beschaafder werden geuit dan tegenwoordig. Vooral de weinig fijnbesnaarde koning Willem III werd overladen met hoon en spot. Majesteitsschennis was strafbaar, maar dat weerhield (anonieme) journalisten er niet van hem stelselmatig te beschrijven als 'Koning Gorilla'. Ook verder veroorloofden pamfletschrijvers zich een taal die nu niet meer door de censuur van de sociale media zou komen. Toch bleef het verzet in Nederland gematigd. Er was een krachtige feministische beweging met indrukwekkende figuren als Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker, maar kerken werden niet in brand gestoken. Af en toe sloeg wel de vlam in de pan en brak een oproer uit, maar altijd zonder politiek motief, waardoor het snel de kop in kon worden gedrukt.

DOMELA NIEUWENHUIS

In de begintijd torende de ex-dominee Ferdinand Domela Nieuwenhuis boven iedereen uit. Als een bevlogen zendeling beloofde hij een betere wereld, hier op aarde. Hij ageerde tegen Kerk, Koning, Kapitaal, Kazerne (pacifisme) en Kroeg (geheelonthouding). Vanaf 1880 gaf hij leiding aan de Sociaal Democratische Bond. Als onverwacht gekozen lid van de Tweede Kamer maakte hij veel indruk, ook bij tegenstanders. Toen hij niet werd herkozen, zag hij geen heil meer in de parlementaire democratie en werd een overtuigd aanhanger van het anarchisme met revolutie als doel (uitsluitend in theorie, nooit een gewelddaad gepleegd).

Van een geheel andere categorie was de in zijn tijd wereldberoemde schrijver Frederik van Eeden, die met zijn commune Walden wilde laten zien tot welke hoogten de mens kan stijgen. Dat viel tegen. Van Walden ging de gehoopte olie-vlekwerking niet uit, integendeel. Zijn invloed is daardoor marginaal gebleven. Hij was niet de enige die de mensheid wilde verheffen door het afschaffen van egoïsme en door het promoten van een zelfvoorzienend, sober bestaan. Speciaal het Gooi bleek hiervoor de ideale broedplaats, waar verschillende experimenten het levenslicht zagen om door ruzies weer uiteen te spatten. Het aantal betrokkenen was steeds beperkt, de uitstralende werking nihil.

AJC

Van een geheel ander kaliber was de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), de jeugdbeweging van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), die verderop in het boek uitgebreid aandacht krijgt. Het ging zeker om een beweging met hooggestemde idealen, maar ook met concrete politieke wensen en met duizenden leden. In de naoorlogse PvdA bekleedden veel ex-AJC'ers belangrijke posities.

Het onderwijs krijgt de nodige aandacht, met de aanpak van Maria Montessori en van Kees Boeke met zijn Werkplaats in Bilthoven. De conclusie hier is dat vernieuwende schooltypen pas aanslaan na vergaande concessies aan het traditionele onderwijs, met de voorwaarden voor bekostiging door de overheid als doorslaggevende factor.

De schrijver heeft een blinde vlek voor christelijke dwepers, want de talloze splinterkerkjes uit deze tijd blijven onbesproken. Dat doet niets af aan zijn verdienste een helder beeld te schetsen van tal van ideeën en stromingen binnen de Nederlandse samenleving. Bijzonder nuttig als spiegel voor de huidige tijd. ♦

Jan J.B. Kuipers, *DWEPEERS EN DROMERS, TEGENCULTUREN IN NEDERLAND 1890-1940*, Walburg Pers, Zutphen, 2022, 235 bladzijden

WOKE

Hoe kijken we heden ten dage naar (on)rechtvaardigheid?

Walter Weyns, docent sociologie aan de universiteit van Antwerpen, waagt zich niet aan een definitie van *woke* of de *woke*-beweging. Hij bespeurt wel diverse kenmerken. Ten eerste neemt de *woke*-beweging het op voor groepen die niet met genetische eigenschappen als 'wit' en '(hetero)man' zijn geboren en daarom achterstelling kennen. Weyns erkent de onrechtvaardigheid van deze achterstelling. Maar met de volgende *woke*-redenering heeft hij, ten tweede, moeite: De witte (hetero)man slaagt erin de wereld wijs te maken dat er maar één waarheid over geschiedenis en werkelijkheid is. Deze claim vormde de legitimatie voor zijn macht. Het is hoogstnoodzakelijk dit perspectief door dat van de achtergestelden te vervangen. Aldus redenerend neemt het wokisme afstand van wetenschap en objectiviteit, en kiest het voor sociaal-constructivistisch en postmodern relativisme. In feite degradeert het wokisme wetenschap aldus tot een mening. Er is, ten derde, strijd. Weyns signaleert dat het wokisme ongelijkheid ziet als een permanente (wetenschappelijke) machtsstrijd die pas eindigt als het denkebeeld, het privilege en de geschiedenis (Pieterszoon Coen!) van de witte man worden veroordeeld en zijn uitgewist. Daarmee omarmt het wokisme een (marxistisch) conflictmodel, daar waar een harmoniemodel ook mogelijk is: op grond van studie (met ook onwelgevallige feiten en meningen) samen zoeken naar hoe de samenleving rechtvaardiger kan. Tot slot heeft de *woke*-beweging moeite met sociaal-economische onrechtvaardigheden. Dat komt doordat wokisme vooral uit sociaaleconomisch geprivilegieerde groepen afkomstig is – en sociaaleconomische achterstanden verklaren soms verschillen op genetische grond weg, wat wringt met het anti-wittendenken. Dit boek past bij thema's als socialisatie, pluriforme samenleving en sociale ongelijkheid. Bij deze thema's kunnen *woke*-standpunten en theorieën naar voren komen. Door dit boek kan de docent *woke* uitleggen, en voor- en tegenstandpunten tonen. Daarnaast: goed verteerbaar en onderkoeld leesvoer. *MM*

Walter Weyns, *WIE WAT WOKE: EEN CULTUURKRITISCHE BENADERING VAN WAT WE ONRECHTVAARDIGHEID NOEMEN*, Pelckmans, Kalmthout, 2022, 240 bladzijden

JOURNALISTEN EN DE MACHT

"Amerikaatje spelen in de polder"

VN-Journalisten Van Keken en Kuijpers zijn boos. Waarom heeft de journalistiek de toeslagenaffaire pas zo laat in beeld gehad? De Nederlandse pers laat zich in toenemende mate ringeloren door *spindoctors* en politici. Eigenlijk moet er dan ook een uitroepeteken aan het einde van de titel staan, want de frustratie spat er vanaf. De zucht om quotjes en angst om de boot te missen zorgen volgens van Keken en Kuijpers voor een hijgerig klimaat waarin journalisten 'Amerikaatje spelen'. Waarom vallen de collega-journalisten voor de truukjes van politici? Waarom trekken ze niet vaker samen op in plaats van elkaar vliegen af te vangen? In de loop der jaren is er al veel geschreven over de machtsverstengeling in politiek Den Haag. Van Joris Luyendijks *Je hebt het niet van mij, maar...* en Peter Middendorps *Een jaar lang vreemdeling in Den Haag* tot websites als Stukroodvlees.nl laten publicaties zien hoe de Haagse werkelijkheid totaal verschillend is van het beeld in de media. In die zin is het verhaal van Kuijpers en van Keken niet nieuw. Het biedt wel veel voorbeelden uit de laatste twintig jaar van hoe afhankelijk journalisten nog steeds zijn van communicatieadviseurs en politici. En wat dat voor gevolgen heeft, met de toeslagenaffaire als treurig dieptepunt. Het dunne boekje eindigt met een oproep aan journalisten. Om zelf weer op zoek te gaan naar nieuws, in plaats van te leunen op *oneliners*. Om dichterbij de burger te staan. Niet meer de Haagse politiek als een soap te beschrijven en daardoor zelf onderdeel te worden van het politieke spel. Van Keken en Kuijpers zien hun boek als startpunt van een veldexperiment. Ik ben benieuwd hoe het ze zal vergaan. *BB*

Kim van Keken, Dieuwertje Kuijpers, *KIES TOCH NIET STEEDS DE KANT VAN DE MACHT*, Uitgeverij Vrij Nederland, 2022, 88 bladzijden

foto: npo.nl

KIJK & LUISTER TIPS

LEVEN TUSSEN TWEE CULTUREN

POLDERMOCRO'S

Een bijzondere en openhartige inkijk in het leven van zes totaal verschillende Marokkaans-Nederlandse jongvolwassenen en de zoektocht naar hun ware 'ik'. In dit programma word je als kijker meegenomen in de moeilijkheden maar ook de verrijkingen die het opgroeien en leven tussen twee verschillende culturen met zich meebrengt. Startend in Marrakesh ondernemen de jongeren een zoektocht langs dorpjes waar de tijd lijkt te hebben stilgestaan, om de traditionele Marokkaanse manier van leven te ervaren. Tijdens de reis van stad naar dorp, naar steppe en woestijn krijgen ze een veelzijdige maar ook confronterende kijk aangeboden op het thuisland van hun ouders. Onderwerpen als religie, man-vrouwverhoudingen, het dragen van een hoofddoek, het verschil tussen Nederlandse Marokkanen en Marokkanen in Marokko, ijdelheid, homoseksualiteit, trouwen, liefde, de dood maar ook mode, komen allemaal aan bod.

Doordat de jongeren met elkaar in dialoog gaan over deze onderwerpen is dit programma niet alleen leerzaam voor de deelnemers, maar ook voor de kijker. Jongeren die deze tweestrijd van culturen ervaren zijn een deel van onze samenleving, en dit programma helpt om hierover de dialoog te starten en wederzijds begrip te creëren.

⊕ https://www.npostart.nl/poldermocros/BV_101408392

⊕ https://www.npo3.nl/poldermocro-s/BV_101408392

TIMMYLAND

HOE START JE JE EIGEN LAND?

Vanaf 13 november is de VPRO-serie Timmyland op televisie. In Timmyland begint presentator Tim den Besten zijn eigen land. In Timmyland kun je gratis snacks, draagt niemand saaie kleding en zijn speciale hondenaicentra. Tim is er de grote leider. Hoe doe je dat, de baas worden van je eigen land? In fictiescènes zien we het gedroomde land steeds meer vorm krijgen en intussen ontdekt Tim de waarden van een dictatuur en een democratie. Hij spreekt onder andere met koning Willem-Alexander, minister-president Mark Rutte, Kamervoorzitter Vera Bergkamp en een rechter.

ProDemos maakte een lessenserie bij Timmyland gericht op groep 7 en 8. Maar de serie en het materiaal zijn ook bruikbaar voor het vmbo. De leerlingen verzinnen hun eigen droomland, inclusief volkslied, ze spelen een rechtszitting na en houden klassenverkiezingen. De lessen van alle afleveringen zijn te vinden op prodemos.nl/timmyland.

Voorbeeld: verschillende functies in een democratie

⊕ https://prodemos.nl/wp-content/uploads/2022/11/Timmyland_Aflevering_2_Handleiding.pdf

⊕ https://prodemos.nl/wp-content/uploads/2022/11/Timmyland_Aflevering_2_Werkvorm_Ballondebat.pdf

ProDemos
Huis voor democratie en rechtsstaat

TIMMYLAND

In samenwerking met de VPRO heeft ProDemos lesmateriaal gemaakt voor groep 7 en 8 bij de televisieserie Timmyland. Timmyland is vanaf 13 november 2022 elke zondag om 19.20 uur te zien bij NPO Zapp. Het lesmateriaal is te vinden op prodemos.nl/timmyland | **BAS BANNING**

Dit is het lesmateriaal behorend bij aflevering 2.

OMSCHRIJVING

De leerlingen gaan in debat over het belang van verschillende functies in onze landelijke democratie. Ze doen dit door middel van een ballondebat.

LEERDOEL

- De leerlingen leren verschillende standpunten innemen.
- De leerlingen krijgen met deze opdracht meer inzicht in de rol van onze koning, minister-president, minister van Financiën en voorzitter van de Tweede Kamer

DUUR

15 - 20 minuten

DE WERKVORM STAP VOOR STAP

Kies 5 duo's die naar voren moeten komen. Elk duo mag een van onderstaande vijf personen kiezen.

Geef elk duo de omschrijving:

- Koning Willem-Alexander
- Kroonprinses Amalia
- Minister-president Mark Rutte
- Minister van Financiën Sigrid Kaag
- Voorzitter van de Tweede Kamer Vera Bergkamp

Vertel het volgende verhaal:

'Vijf bekende Nederlanders maken tijdens Prinsjesdag een ballonvlucht boven Den Haag. Het is mooi weer en iedereen geniet van het uitzicht. Maar dan gaat het helemaal mis! Er komt een onweersbui aan en de ballon dreigt door de wind tegen de Ridderzaal aan te vliegen! Om snel op te stijgen moeten er twee mensen overboord worden gegooid.'

Ronde 1: Elke persoon moet in een speech van maximaal één minuut aangeven waarom hij beslist in de ballon moet blijven zitten. De leerlingen uit de klas beslissen wie het beste verhaal hebben en wie mogen blijven.

Ronde 2: De ballon maakt snel hoogte en de drie personen gaan verder met hun tocht. Maar het gaat wéér mis! De ballon dreigt tegen paleis Noordeinde aan te vliegen. Deze keer kan slechts één iemand blijven.

Elke persoon moet dit keer een speech houden over waarom de andere twee beslist niet in de ballon mogen blijven zitten – dus waarom zij misbaar zijn! De leerlingen bepalen uiteindelijk de winnaar.

Sluit af met applaus voor de winnaar van het ballondebat!

Evalueer met de klas. Hoe vonden ze dat het ging? Wat gaf de doorslag voor wie er de ballon moest verlaten? Was iedereen het eens met de beslissing?

Vraag: welke vijf belangrijke Nederlanders moeten er de volgende keer in de ballon zitten?

Als je genoeg tijd hebt, kun je deze ballon ook laten opstijgen. ♦

M&P

MAATSCHAPPIJ & POLITIEK

is een uitgave van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat. Hierin zijn tevens opgenomen de mededelingen van de NVLM. De redactieleden zijn in hun journalistieke werkzaamheden onafhankelijk.

REDACTIE

Ivo Pertjys
hoofd-
redacteur

Bas
Banning

Marian
van den
Berge

Wolter
Blankert

Koen
Dogterom

Linda
Oonk

Koen
Vossen

COLUMNISTEN

Stef van
der Linden

Bart van den
Hanenberg

EINDREDACTIE

Maarten Cras en Menke van Daalen

OPMAAK

Lidewij Spitshuis | lidewij.net

ART DIRECTION

Jenny Kan | jenniness.com

OMSLAGFOTO

Premier Mark Rutte en de andere wereldleiders tijdens een bezoek aan een mangrove-kwekerij tijdens de G20-top. (foto: ANP)

DRUK

EDG Media

UITGEVER

ProDemos

REDACTIESECRETARIAAT

ProDemos, Hofweg 1H
2511 AA Den Haag
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl
www.maatschappijenpolitiek.nl

ABONNEMENTSPRIJZEN M&P

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl

NIEUWE ABONNEMENTEN

Nieuwe abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Afhankelijk van de ingangsdatum wordt een evenredig gedeelte van de prijs van een jaarabonnement in rekening gebracht. Meld u aan via www.maatschappijenpolitiek.nl/abonnements.

Abonnees kunnen adreswijzigingen doorgeven door een e-mail te sturen aan m&p@edg.nl.

AUTEURSRECHT

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd zonder voorafgaande toestemming van de redactie met uitzondering van de tekst van het leerlingmateriaal, indien dit geschiedt zonder winst oogmerk. In alle gevallen dient de bron duidelijk te worden vermeld.

ADVERTENTIES

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl. Of op aanvraag bij de uitgever, telefoon: 070 757 02 00 e-mail: m&p@prodemos.nl

KOPIJ EN MEDEDELINGEN

Bijdragen naar het redactiesecretariaat.

In maart 2023 vinden er Provinciale Statenverkiezingen plaats. ProDemos biedt in aanloop naar de verkiezingen gratis educatieve programma's en activiteiten voor het vo en mbo aan. Kies voor een gastles in de klas, organiseer zelf verkiezingen, ga op bezoek bij het provinciehuis of zet de klas online aan het werk.

STEMWIJZER & YOUNGVOICE

De StemWijzer is de oudste, bekendste en betrouwbaarste stemhulp van Nederland. In 30 stellingen worden de belangrijkste thema's aangestipt die bij de verkiezingen in de provincie een rol spelen. Gebruikers van de StemWijzer reageren hierop en kunnen vervolgens zien met welke politieke partij ze de meeste standpunten gemeen hebben.

Speciaal voor jongeren is er YoungVoice. Evenals bij de StemWijzer geven de jongeren hun mening over 20 tot 30 stellingen en vergelijken ze deze met de standpunten van de politieke partijen die meedoen aan de verkiezingen. Via korte filmpjes met voor- en tegenargumenten worden de stellingen kort toegelicht.

De stemhulpers staan vanaf medio februari online op stemwijzer.nl en youngvoice.nl

STEM-WEBSITE

Behandel de Provinciale Statenverkiezingen in de klas aan de hand van de educatieve website STEM. Op STEM vind je interviews met Statenleden, leuke quizzes en een rollenspel met video's over de Provinciale Staten.

Jouw klas leert met STEM wat het werk van een Statenlid inhoudt, waar de provincie over gaat en hoe ze hun mening kunnen vormen over provinciale kwesties! Inclusief docentenhandleiding, dus je kunt zelfs huiswerkopdrachten mee naar huis geven.

stem.prodemos.nl

STEM komt medio januari online.

Op dit moment staat STEM nog in het teken van de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen.

ProDemos

Huis voor democratie en rechtsstaat